VASUNDHARA COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, GHATNANDUR

NAAC Accredited 'B++' Grade, With CGPA 2.77.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. Arun Dalve
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Principal

Mob:9424342148
Mob:9822898727
Mob. 9923019540
Website: www.vasundharacollege.org
E-mail - Principalvcg@rediffmail.Com

Ghatnandur, Tq. Ambajogai, Dist. Beed, Pin – 431519 (Maharashtra)E-mail-vasundharacollege2000@gmail.com

Outward No.VCG / / Date - / /

3.2.2

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year.

Sl.no	Name of teacher	Title of book	Title of chapter	**ISBN number**	**Page No.**
1	Dr. Deshmukh A.B.	Bhairavi : Antarrashtriya Sammelan Visheshank	Feminist Approach in Toni Morison's "The Bluest Eye"		2-7
2	Dr. Kotule B.	21 Vi Sadi Aur Hindi Kahani	Karjmukti Kahani me Kisan Chetna	978-93-91119-17-1	8-16
3	Dr. Kotule B.	21 Vi Sadi Ka Samkalin Natya Sahitya	Vima Natak me Viklang Sanvedana	978-93-88130-89-9	17-22
4	Dr. Khadap S.B.	Jagtikikaran ani Loksahitya	Loksahityachya Adhayanache Mahatva	978-93-95702-42-3	23-28
5	Dr. Gangane A.U.	World Champion Swami Vivekananda	Swami Vivekananda che Sheikshanik, Samajik, Dharmik Vichar ani Karya	978-81-958253-2-5	29-33
6	Dr. Gangane A.U.	Krantisurya jagatjyoti Mahatma Basweshwar	Krantikari Samaj Sudhark Mhanun Mahatma Basweshawranche Karya	978-81-958253-2-5	34-39
7	Prof. Jogdand M.B.	Manavlok Research Bulletin	Rajeshri Shau Maharaj Yanche shaikshnik Vikasatil Yogdan	2349-3984	40-45
8	Prof. Kirdant V.G.	Best Practices for effective use of E-resources	Mahavidyalayin Shikshanat Digital Granthalyachi Bhumika va Granthapalache Badalte Swarup	978-93-85882-65-4	46-50
9	Dr. Ranmal P.S.	World International Inter Disciplinary Research Journal	Yoga And Child Development	2454-7905	51-55

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Feminist Approach in Toni Morison's "The Bluest Eye"

Dr. Alka Bharatrao Deshmukh

Abstract

Toni Morrison is a famous African American woman writer, portrays the plight of black women in her works. The status of African American women was pathetic, and also oppressed by the patriarchal society. In the contemporary world still, they are not able to come up with their own identity, because of the male and whites' domination. The African American woman themselves were enmeshed by desires and despairs, loves and hates, marital discord and male chauvinism. 'The Bluest Eye' deals with the issues of racism and sexism, and impact on the young black girls growing up in poor Ohio. Morrison's chief thematic concern is with woman's struggle in the African American society and also believes that it is important for the people in black culture to know their values and get identity by themselves in the society

About the Author:

Toni Morrison is the Noble Laureate for literature in 1993. She was born as Chole Anthony Wofford in 1931, she was the second of four children, in Lorain it is a small town in Northern Ohio. Morrison went to school in Lorain. She was the only black child in her first-grade class and also the only one who could read. Morrison's natural inclination for literature drew her to the treasury of world classics in her adolescence. Masame Bovary and characters from Jane Austen's novel seemed to speak to her from the pages. They inspired her and built in her a desire to write about her own culture, the culture she had grown up in. she has completed her higher education from Howard University. Here she changed her name to Toni. At Howard University she met stars like Leroi Jones and Andrew Young. She did her M.A. at Cornell. here she wrote a thesis on the theme of suicide in William Faulkner and Virginina Woolf.

Toni Morrison returned to Howard University as an instructor in 1957. During her Howard days she married the Jamaican architect, Harold Morrison. But her marriage dissolved even before her second son was born. One of her foreign trips

Vasundhara College of Arts, Science and Commerce, Ghatnandur (Dept. of English), Mob No. 7499303051,
Email Id: dralkadeshmukh83@gmail.com

with her husband she had conceived of "Bluest Eye" in the form of short story., which after her divorce, she developed into a novel. In 1970 she published her much acclaimed first novel ***The Bluest Eye.***

Her continuous successes made The New York Times call Morrison "The nearest thing America has to a national novelist". Her reputation made her return from the editorial chair to the lecture hall. She is now a Professor of Humanities at Princeton University. Morrison won the Noble Prize for literature on October 7, 1993 and became the first black American woman to win the literature prize and the eighth woman to win it since it was first awarded in 1901. She is also the eleventh American woman to win this prize in 1938. Morrison is the only other lady who has won this prize and has reached what is considered to be the pinnacle of literary success.

The black-power movement of the 60s and 70s wielded the weapons of protest. Black writers like Wright, Howe, Ellison, Hurston, chronicled sagas of protest. But Morrison does not merely do so consciousness as she is of the dilemmas of the black people, her novels reflect the tension between protest and transcendence; between suffering and strength, and between collective and individual identity. Morrison was brought up in a basically racist household, where both her grandparents and also her parents were a politically conscious people. They inducted into her their contempt for while people. She was taught that 'resistance, excellence and integrity' major part of their rich African past.

Exotic, fantastical worlds from Morrison's childhood is highlighted in her work. The characters are named from the Bible or colourfully nicknamed. Morrison presents the trauma of black life. She universalizes oppression where blacks torment blacks' whites oppress blacks, women are against women, parents torture their children. the picture of black life that emerges from her novels is indeed harrowing.

Keywords: *inferiority, inequality, oppression, rigidity, cruelty frustration, self-identity, etc.*

Feminist Approach:

The Bluest Eye is the story of a young black girl Pecola, she is unable to understand or adjust the ways of the world around her and its consequences. She is pitted against two hostile worlds. One the white world that attracts her with values unnatural to her, viz. blue eyes, and then ruthlessly rejects her; the other, her own people her own culture. white society reminds often to Pecola that how she is an ugly. Pecola believes that in order to get her mother's love and respect in the community she should have white skin, blond hair and blue eyes. little daughter of poor family praise God every night to for her eyes to be blue. According to her if her eyes to be blue her mother would love her and her father would stop drinking and beating to her mother so, mother would not escape from the family often. due to her beauty her family will become happy family. Pecola's family ironically

named Breedlove, it means breed hatred and neglect for their own children, she is totally ignored by her family. Her family consisted with full of hatred and violence due to children are seeking and they are in search of their own security and identity, due to this unattached relationship child seeks and gets love from prostitute. She is related with many wrong kind of people to acquire what she imagines to be the symbol of beauty, love and security, that is Shirley Temple blue eyes.

Morrison in the course of the narrative focus on how Pecola's obsession with blue eyes degenerate her and make her lose her mind in the process. Further the social order in black society is shown to be in shambles. Cholly Breedlove, the father rapes his daughter Pecola this incident shows Oedipus complex. This painful life extinguishes the love that once existed between them and set the ground for frequent discussions that lead to physical violence. The culmination of the violence is when her father Cholly rapes Pecola and impregnates her. The reason behind the rape is vague and complex. This tragic incident is the turning point of Pecola's life, it created her psychological problem she goes mad. There are two reasons to spoil her life, one is to desire to become white. Whiteness is like an indication of standardness and second one is to be her eyes blue to attract and impress to the society as well as white people. She thinks thanks that if her skin would white and her eyes were blue, she would love and all her negativities would replace by beauties. White people created such perception that if black people look at white people, they see their own ugliness. Beauty is concept created by western and white people only. Not only Pecola and Pauline but all the female characters in the novel, suffer different ways: First, black women are despised by the white society, and they are exposed to both physical and psychological. This such kind of incidents creates the feeling of inferiority among the female characters. They are sandwiched between two cultures, two families. As their life has totally spoiled. mother is totally neglected towards her family and due to such critical situation in the family children shower their love either on white children or non-human creatures like cats.

The Dual Oppression experienced by the Black women in the Bluest Eye:

In the novel women are ostracized by the white community and by men in their own black community. Therefore, they experienced dual oppression. This complex situation creates mental breakdown for them. The issues like class, gender, and race are created by white world and black community are struggling with it. These three major problems illustrated

traumatic situation they experienced in white America.

"The blacks have suffered due to their status in society, as a poor, marginal group. The black women, like the black men were also working women. The black women had to work on plantation farms as laborers and also as—mammys or maids in the kitchens of the whitdhouseholds. They were generally looked upon as menials" (Seraman: 2011: 38).

One of the biggest problems has created in Pauline's life that was the day Pecola was born. When Pauline saw Pecola she thought that she is very ugly. Since her birth Pauline was very negative about Pecola. On the same day of birth, the feeling has been created of inequality. In the hospital offensive words were spoken by the doctor. "When he got to me, he said now these here women you do not have any trouble with. They deliver right away and with no pain. Just like horses" (Morrison:124-125). These words hurt and shocked her. She was not treated as a human being because of her skin colour. This race discrimination was very humiliating for Pauline.

Throughout the history the concept of beauty is depends on the majority of the particular cast or society. The main reason for the ever-changing concept of beauty is imperialism. The West's perception of beauty has a uniform standard: only white, tall, blue-eyed, and skinny women are beautiful. In The Bluest Eye, female characters are influenced by this particular image. Because they do not have Western beauty standards and they want to be like western beauty, they hate themselves, and their only goal in their life is to be like whites' community. Because they consider being white means being beautiful. The main protagonist Pecola Breedlove eventually goes into madness because of her strong desire to have blue eyes.

"The experiences of black children growing up amid the standards of white beauty is conveyed through a number of images. The tangible Shirley Temple mug has blue eyes, so does the little Fisher girl. The Shirley Temple mug and the Mary Lane Candies allow Pecola to carry the image through her very being. The dolls presented to black girls like Claudia are to the parents, their own unfulfilled longings of childhood and Mrs. Macteer cannot understand Claudia 's destroying them" (Seraman, 2011: 3).

According to Pecola she will be accepted by the whites when she has blue eyes. She believes that if she would have blue eyes all her problems would be solved and she could see the colourful world. She would respect by the white community. The novel ends with the conversation between Pecola and her imaginary friend. They were talking about the blue eyes of Pecola's

"If there is somebody with bluer eyes than mine, then maybe there is somebody with the bluest eyes. The bluest eyes in the whole world. That's just too bad, isn't it? Please help me look. No. But suppose my eyes aren't blue enough? Blue enough for what? Blue enough for… I don't know. Blue enough for something. Blue enough… for you! I'm not going to play with you anymore. Oh. Don't leave me. Yes. I am". (Morrison: 203).

In the novel women are considered as an inferior. Often white are dominated over them. Berger (1972: 47) states in The Ways of Seeing, "the surveyor of woman in herself is male: the surveyed female. Thus, she turns herself into an object - and most an object of vision: a sight". Berger mentions about the oppression of women. All the women in the novel became prey for men. Because they are not safe in the sexiest society where they are seen as commodities. These traumas are reflected in their lives. There is such a cruel white society, and men of this society that black females are susceptible to all types of oppressions.

Conclusion:

In Morison's The Bluest Eye, all women characters are suffered from being a woman, and in the same concern, they want to be only one because of their oppressed feelings and suffering. The expectations created by male-dominated society is that women must adapt to survive under the pressure of never-ending hierarchy, and they need to create themselves every day and each second, to exist in the unmerciful world. In Toni Morrison's novel The Bluest Eye, the passive resistance of women towards men is the primary topic throughout the entire story. While I have referred to it as passive resistance, the cause is a male-dominated African American society in which women have no right to express their own feelings and opinions. The concept of individualism is, however, differ, controversial, and the concept of freedom is change from culture to culture. On the other hand, in African American society, there is an ongoing identity crisis, in search of self-identity. The concept itself creates another form of diversity, which is expected, through in-between identities and individuals themselves, especially in locales where immigration takes place. Migration is a process which can possibly affect the mental health of people. However, the problems and traumas that men and women experience before, during and after migration may differ. Psychological violence against women adversely affects them before, during and after migration, with unique manifestations.

"This constructed notion of "whiteness" in the minds of the women characters can be affiliated

with the concept created by Roland Barthes. Roland Barthes defines the myths today as it can be seen that to purport to discriminate among mythical objects according to them substance would be entirely illusory: since myth is a type of speech, everything can be a myth provided it is conveyed by a discourse" (Barthes, 1957:107).

Women are always affected by male dominated society. Women are always affected by a pre-existing male-dominated culture. This situation led to the alienation of women, especially black women, from society. In The Bluest Eye, all of the women, suffer from past traumas related to their own race, culture, and society. The differences between women and men in this society can be explained in terms of domination.

References:

1. Barthes, R. (1957). Mythologies. Paris, Editions du Seuil
2. Berger, J. (1972). Ways of Seeing: Based on the BBC Television Series with John Berger. London, British Broadcasting.
3. Seraman, N., & Selvakkumar, T. S. T. (2011). Race, Class and Gender Bias as Reflected in Toni Morrison Novel's The Bluest Eye. Indian Journal of Applied
4. Morrison, T. (2016). The Bluest Eye. London, Vintage Books.
5. Said, E. W. (1994). Culture and Imperialism. USA, Vintage Books

Scanned with CamScanner

21वीं सदी और हिंदी कहानी

संपादक

डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिलगर

सह-संपादक

प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे

वान्या पब्लिकेशंस, कानपुर

कानपुर - 208021 (उ.प्र.)

12. हिंदी दलित कहानियों में व्यक्त आत्म संघर्ष
डॉ. हुमनाबादे विरनाथ पांडुरंग 58
13. आदिवासी कहानी लेखन की प्रवृत्ति
प्रा. डॉ. मनोहर भंडारे 62
14. 'तारपा' : एक विश्लेषण
ज्योति ज्ञानेश्वरी 6
15. हिन्दी कहानियों में दलित विमर्श
प्रा. डॉ. सादीकअली हबीबसाब शेख
16. शीर्षक का अन्य कहानी तत्त्वों से संबंध
प्रा. प्रकाश बन्सीधर खुळे
प्रा. भाउसाहेब नळे
17. 21 वी सदी के कहानियों में समता, स्वातंत्र्य और बंधुता
संतोष बनकर
18. 21वी सदी के हिंदी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श
डॉ. कुमार बनसोडे
19. 21वीं सदी की सशक्त महिला कथाकार डॉ. निशा नन्दिनी
प्रा. डॉ. शंकर रामभाऊ पजई
20. 'कर्जमुक्ती' कहानी में किसान चेतना
प्रा. डॉ. कोटुळे वायजा
21. उदय प्रकाश की कहानियों में स्त्री संघर्ष
शिल्पा दत्त

20

'कर्जमुक्ती' कहानी में किसान चेतना

प्रा. डॉ. कोटुळे वायजा

पूरे विश्व का पालन पोषण जो करता है वह किसान है। इसीलिए तो भारत को कृषिप्रधान देश कहा जाता है। 70 प्रतिशत से अधिक लोग खेती करते है। फिर भी उन्हीं लोगों को बहुत बार भूखे रहना पड़ता है। क्योंकि प्रकति किसानों का कभी साथ नही देती। कभी सुखा अकाल तो कभी गिला अकाल के कारण किसानो की दयनीय स्थिति हो जाती है जिसके कारण किसान को मौत को अपने गले लगाना पड़ता है। कभी बहुत बारिश के होने से तो कभी सुखे के कारण फसल बरर्बाद हो जाने सेखाद और बीज के पैसे तक चुका नहीं पाता है। तो कभी फसल अच्छी आई तो भी उसके अनाज के लिए अच्छा खरीददार नहीं मिलता, मिला भी तो बहुत कम पैसों से खरीदता है।

बंजर जमीन को भी किसान अपनी कठोर मेहनत से बेहतरीन उपजाऊ जमीन में बदलता है। इसके लिए कुछ लोग सरकार से ही नहीं बल्कि अपने नजदीकी रिश्तेदारों से भी कुछ विशेष सहायता की अपेक्षा नहीं रखते। हम देखते है कि खाद और बीज का व्यवसाय ऐसे लोग करते है जो खेती का और उनका दूरदूर तक का सम्बन्ध नहीं होता है। कनिष्ठ व्यवसायिकों के पास खाद और बीज नकली भी होते है। ऐसी साजिशे ऐसे बड़े-बड़े परिवार के व्यावसायिकों की होती है। किसान वर्ग को ऐसी कई साजिशों का सामना करना पड़ता है। किसान समस्त राष्ट्र का अनाज निर्माता है। इसलिए किसान की प्रगति से ही देश की प्रगति देश का विकास संभव होगा। वर्तमान में किसान वर्ग की स्थिति में सुधार और उन्नति बहुत महत्वपूर्ण है।

हिन्दी उपन्यास कि ओर देखा जाय तो प्रेमचंद पूर्व हिन्दी उपन्यास साहित्य में किसानों की स्थिति का, समस्या का चित्रण न के बराबर हुआ है। क्योंकि हिन्दी लेखकों का ध्यान किसान की ओर गया ही नहीं। किसान के जीवनपर अत्यंत आस्था और करुणा के साथ गंभीरता से लिखनेवाले

हिन्दी साहित्य के प्रसिध्द लेखक मुन्शी प्रेमचंद जी ही है। जिन्होंने अपनी अनेक कहानियाँ और उपन्यासों में अत्यंत सुक्ष्मता से किसान के जीवन की विभिन्न समस्याओं को प्रस्तुत किया है। उनका 'गोदान' उपन्यास अत्यंत लोकप्रियता प्राप्त कर चुका है। उनके बाद शिवमुर्ति जी व्दारा लिखित उपन्यास 'आखिरी' छलांग और संजीव जी व्दारा लिखित 'फॉस' उपन्यास की लोकप्रियता भी शिखर की चोटी तक पहुच चुका है। जगदीशचंद्र हिन्दी साहित्य में किसान से जुडे हुए अनेक प्रश्न, समस्याएँ उसके सपने संघर्ष उसके सामने खडी होनेवाली चुनौतियाँ, बेकारी, बेरोजगारी, मीडिया, विज्ञापन इन सबके बीच कचोटता हुआ भारतीय, किसान, उसकी व्यथा, आदि अनेक पहलुओं को केंद्र में रखकर यह उपन्यास लिखे है। मनोरंजन में डूबों देनेवाले उपन्यास साहित्य से बाहर निकलाकर प्रेमचंदजीने समस्याप्रधान उपन्यासो के साथ पाठक को जोडने का मौलिक कार्य किया है। और यही मौलिक कार्य हिन्दी साहित्य जगत में ख्यातनाम लेखक संजीव जी कर रहे है।

हिन्दी उपन्यास के समान हिन्दी कहानियों ने भी किसान के जीवन संघर्ष को अभिव्यक्त करने का कार्य हिन्दी रचनाकारोने किया है। सबसे पहले 'सरस्वती नामक' साहित्यिक पत्रिका में किसान के जीवन से जुडी एकाद दुसरी कहानी लिखी जाती थी। सन 1934 में प्रकाशित श्रीनाथ सिंहजी व्दारा लिखित 'गरिबों का स्वर्ग' में कुछ हद तक किसान की त्रासदी, गरीबी, ग्रामीन जन–जीवन, खेती–बाड़ी का चित्रण मिलता है। उसी प्रकार सन 1929 के आसपास बैचेन शर्मा उग्र जी ने 'अभागा किसान नामक कहानी लिखी थी। उस समय से लेकर आज तक का विचार किया जाए तो सबकुछ बदला–बदला सा दिखाई देता है। किसान विमर्श पर बहुत ही कम कहानियाँ पढ़ने को मिलती है। किसानों के बाल–बच्चों का भविष्य, किसानो की महिलाएँ आदि की त्रासदी को कुछ रचनाकार व्यक्त करते है। कृष्णकांत जी की कहानी 'मुआवजा' में शहर छोडकर गाँव में आकर खेती करने के लिए प्रेरित करना, किसान चेतना नही तो ओर क्या है? उसी प्रकार भारतीय किसानो के दुःख, दर्द, पीडा उपेक्षा आदि का सुक्ष्म चित्रण कुछ कहानियों में मिलता है। इतना ही नहीं तो मराठी की कुछ हिन्दी अनुदित कहानियों में भी इस तरह का चित्रण देखने को मिलता है।

मराठी साहित्य के प्रसिध्द लेखक रा.रं. बोराडे जी की कहानी 'कर्जमुक्ति' जो हिन्दी साहित्य में अनुदित की है। जिसमें किसान कीचेतना देखने को मिलती है। रा.रं.बोराडे मराठी साहित्य जगत के ख्यातनाम लेखक है। कहानी, उपन्यास तथा नाटक विधाओं में उनका योगदान रहा है। पेरणी, ताळमेळ, मळणी, वाळवण, राखण, खोळंबा, नातीगोती, कणसं आणि कडबा

आदि कहानी संकलन प्रसिध्द है। पांचोळा, सावट, चारापाणी, आमदार, सौभाग्यवती, रहाट पाळणी आदि उपन्यास लिखे है तो पिकलं पान, विहिर, आमदार सौभाग्यवती आदि नाटक प्रकाशित है।

रा.रां. बोराडे द्वारा लिखित कहानी 'कर्जमुक्ति में' किसान चेतना देखने को मिलती है। वैश्वीकरण, नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, संगणकीकरण के वर्तमान काल में भी किसान की स्थिति उसके सपने का चित्रण लेखक ने प्रस्तुत कहानी में किया है। इस कहानी का नायक परबतराव है। इस वर्ष उनके गांव में भयानक सुखा पड़ा है। गांव का हर एक कुआँ सुख गया है। परबतराव का कुआँ भी सुख गया है। इसलिए परबतराव ने बैंक से दस हजार रुपये का कर्जा लेकर कुएँ की चटटान तोडने का काम दस पन्द्रह दिनों से ब्लस्टिंग मशीन से सुख किया था। लेकिन पानी का कही आता–पता नहीं था। परबतराव चितीत हो रहे थे कि कही बँक का कर्जा बेकार न जाए। लेकिन अचानक कुएँ में पानी आ जाता है। कुएँ का पानी देखकर परबतराव बेहद खुश होते है। जगन कहता है, "अन्ना, गाँव में प्रसाद बाँटो ... भगवान ने तुम्हे प्रसाद दिया है।"[1]

इससे स्पष्ट होता है कि गाँववाले भी बहुत खुश होते हैं। परबतराव ने पाँच एकड़ गन्ने की फसल लगाई थी। सूखे के कारण वह गन्ने की खेती सुख रही थी। और उस गन्ने के भरोसे ही। इस साल बड़ी बेटी की शादी करने वाले हैं। परबतराव गदगद होकर कहते है, तुम्हारे मुँह में घी शक्कर। इस कुएँ के भरोसे ही बड़ी बेटी का ब्याह तय किया है। परबतराव का कुआँ पानी से लबालब भर जाए और उनकी बेटी का ब्याह बड़े ठाट–बाट से हो ऐसा सभी मजदूर मन ही मन दुआ कर करते है। कुएँ में इतना पानी आता है कि पानी निकालने के लिए इलेक्ट्रीकल मोटार लगानी पड़ी है। परबतराव ने दखा की इतने पाणी से तो पाँच एकर खेती की सिंचाई बड़ी आसानी से हो जाएगी। उनकी खुशी का कोई ठिकाना नहीं रहा। इस खुशी में वह घर पहूँचते है। यह खुशी का समाचार पत्नी को देने के लिए आतुर था। पत्नी कहती है, "अपने कुएँ में पानी आ गया।"[2]

अपनी बेटी की ओर देखते हुए परबतराव ने कहा, "बहुत तो नहीं लेकिन अपनी सुभा के हाथ पीले करने को काफी होगा।" इससे स्पष्ट होता है कि एक गरीब किसान के कितने सपने होते है, वह सपने पुरे करने के लिए उन्हें अपना पूरा जीवन व्यतीत करना पड़ता है।

इस वर्ष भयानक सूखा होने के कारण गाँव में पानी नहीं है। परबतराव मन ही मन सोचते है कि कल से टँकर की राह न देखकर कुएँ से ही पानी घर ले आएँगे। एक दिन दोपहर की धुप कम होने पर परबतराव पानी की

ISSN:23

मोटार चलाकर गन्ने की खेती सींचने की तैयारी में थे कि उनके सामने जीप आकर खड़ी हुई। जीप से पटवारी उतरा और बाद में बी.डी.ओ. और तहसिलदार। तहसिलदार दाभाडे ने कुएँ का मुआयना करते हुए पूछा 'यह कुआँ तुम्हारा है?' जी साब परतबतराव ने कहा। दाभाड़े और बी.डी.ओ. भालेराव ने कुएँ का मुआयना किया और गाँव कि और देखते हुए आपस में अंग्रेजी में कुछ बोले। परबतराव की समझ में कुछ नहीं आ रहा था। दाभाडे ने परबतराव से पुछा "तुम्हारी पानी की मोटर कितने हॉर्सपावर की है? जी, तीन। परबतराव ने कहा। 'दिनभर में मोटर कितने घंटे चलती है?' 'दो ढाई घंटे साब'।

परबतराव को कुछ समझ में नहीं आ रहा था। उसने बड़ी विनम्रता से हाथ जोडते हुए कहा, 'क्या हुआ साब मुझ गरीब से कोई गलती हुई?' दाभाडे ने कहा, तुम्हारे गाँव में पानी की भारी किल्लत है, इसीलिए तुम्हारा कुआँ हम सरकारी कब्जे में लेना चाह रहे है। उससे गाँव को पीने का पानी मिलेगा। परतबराव तिलामिला उठते है। यानी मेरे कुएँ का सारा पानी गाँव के कुएँ में जाएँगा? फिर मेरा गन्ना? वह तो पुरा सुख जाएगा। बी.डी.ओ. कहते है मनुष्य महत्वपूर्ण है या तुम्हारा गन्ना? तहसीलदार भी कहता है। "हम यह सब तुम्हारे ही गाँव के लिए कर रहे है न? अपने गाँव के लिए तुम इतना भी नहीं करोंगे?" परबतराव ने बडे स्पष्ट शब्दों में कहा, फिलहाल मेरी भी हालत खस्ता है, ऐसे में मैं अपना कुआँ सरकार को नहीं दूंगा। लेकिन दाभाडे उसे कानून शिकाता है और कहता है कि, "जिस गाँव में पानी की किल्लत होती है उस गाँव का कोई भी कुआँ सरकार अपने कब्जे में ले सकती है। परबतराव परेशान होता है, और कहता है कि आप मेरा कुआँ मुक्त में ले लेंगे। 'हाँ... बिलकुल'। लेकिन हम ऐसा नहीं करेंगे। 'पहले कुएँ केपानी का मोल भाव तय करेंगे। जो तय होगा, वही तुम्हे मिलेगा।'

हाथ जोड़कर मिन्नते करते हुए कहता है साब, इतना जुलुम मत करो। मेरा पूरा गुन्ना सुख जाएगा। बैंक का दस हजार का कर्जा इस कुएँ के लिए लिया है, इस साल मेरी बड़ी बेटी को भी मुझे ब्याहना है। 'मेरा कुआँ अपने लिया, तो मैं क्या करूँगा?' बैंक का कर्जा सिर पर है, कैसे चुकाऊँगा? साब दया करो, मेरा कुआँ मत लो। परबतराव उनसे बहुत मिनते करत है। बबनराव का कुआँ लेने के लिए कहता है क्योंकि वह बड़ा आदमी है। दाभाडे ने कहा मैं कलेक्टर साहब को लिखूँगा... उनके ऑर्डर आने पर आगे देखा जाएगा और वहाँ से चले जाते है। एक सप्ताह बीत गया। अचनाक एक दिन कुएँ पर कब्जे की सरकारी नोटिस आ धमकी। उसके साथ ही सीमेंट के पाइप और पाइपलाईन खोदनेवाले मजूदर भी आ गए।

परबतराव तहसील जाकर हाथ जोड़कर आर्त–भाव से कहते है, "साहब, कुछ भी करो लेकिन मेरा कुआँ मत छीनो? मैं हाथ जोड़ता हूँ, पैर पड़ता हूँ, मेरी पूरी खेती बरर्बाद हो जाएगी ... कर्जे के बोझ से मैं मर जाऊँगा।'"परबतराव ने लाख मिन्नते की लेकिन उसका कोई असर नहीं हुआ। अत में परबतराव कहता है कम से कम सरकार या गाँववालो से मेरा कर्जा तो चुकवाओं। दाभाडे ने कहा, नहीं हो सकता कर्जा तो तुमने लिया है तो तुम्ही को चुकाना पडेगा। इतना कर सकता हूँ की 'तुम्हारे कुएँ केपानी के ज्यादा से ज्यादा दाम दिलाने की कोशिश करता हूँ।'

दाभाडे के कहने से परबतराव पिछले दो महिनों से तहसील ऑफिस के चक्कर काट रहे है। सरकार ने उनके कुएँ पर कब्जाकर लिया है। पानी के दाम पाने के लिए वे पयत्न कर रहे है, लेकिन अब तक उन्हे दाम नहीं मिला है। उनका गन्ना सूख गया है, कुएँ का कर्जा चुकाने की क्षमता उनमें नहीं बची है। कर्जा बढ़ता ही जा रहा है। इस कर्ज से मुक्ति कैसे मिलेगी, यही चिन्ता उन्हे खाई जा रही है। स्वतंत्र के बाद की जो स्थिति किसान की थी यही स्थिति आज भी देखने को मिलती है। सिर्फ शोषण के जरिए बदल गये है। यही इस कहानी से स्पष्ट होता है।

निष्कर्ष

निष्कर्ष रूप से कहा जा सकता है कि, भारतीय अर्थव्यवस्था का प्रमुख आधार कृषि और किसान है। किसानों की उन्नति से ही देश की उन्नति संभव है। वैश्वीकरण के दौर में उसकी स्थिति उपर्युक्त कहानी से स्पष्ट होती है। कर्ज कीसमस्या से वह घिरा हुआ है, पानी की समस्याएँ उसे परेशान कर रही है। उसका कई आयामों पर शोषण हो रहा है। आजादी के पहले शोषकों को किसान समझ सकता था। लेकिन आज उसकी चालाकी से शोषण किया जा रहा है। इससे शोषकों को पहचानना भी मुश्किल हुआ है। आजादी के इतने साल बीत जाने पर भी किसानों को न्याय नहीं मिल पा रहा है। वह समस्याओं के जाल में गिरता ही जा रहा कभी प्राकृतिक आपदाए तो कभी सरकारी नीतियों से वह परेशान हो रहा है। किसानो के लिए सारे हालात ऐसे है कि जिंदा कैसे रहा जाए इस स्थिति में वह फाँसी के फंदे को अपनाकर आत्महत्या कर रहा है। इस कहानी ने किसानो के अन्दर कि विद्यमान समस्याओं को खोलने का सफल प्रयास किया है।

संदर्भ

1. प्रतिनिधि कहानियाँ मराठी– कर्जमुक्ति–रा.रं.बोराडे–सम्पादक डॉ. माधव सोनटक्के पृ.106
2. वही – पृ.106
3. वही – पृ.106
4. वही – पृ.107
5. वही – पृ.108
6. वही – पृ.109
7. वही – पृ.110

(हिन्दी विभागाध्यक्षा) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर तह.
अंबाजोगाई जि. बीड (म.)
मो. नं. 9420652970
Email : drbmkotule@gmail.com

ए. आर. पब्लिशिंग कंपनी
1/11829, पंचशील गार्डन, नवीन शाहदरा, दिल्ली-110032
फोन : +91 9968084132, +91 7982062594
e-mail : arpublishingco11@gmail .com

21VIN SADI KA SANKRAMANKALEEN NATYA SAHITYA
Edited by Dr. Vijay Ganeshrao Wagh

ISBN : 978-93-88130-89-9
Criticism

© लेखकाधीन

प्रथम संस्करण : 2022

मूल्य : 395.00

साज-सज्जा : शेष प्रकाश शुक्ल
मोबाइल : 97-16-54-35-13

इस पुस्तक के किसी भी अंश को किसी भी माध्यम में प्रयोग करने के लिए प्रकाशक व लेखक से लिखित अनुमति लेना अनिवार्य है।

कॉम्पैक्ट प्रिंटर, दिल्ली-110 032 में मुद्रित

12. अमली नाटक में शोषण की अभिव्यक्ति 83
—डॉ. सविता पुंडलिक चौधरी
13. माधवी नाटक : स्त्री शोषण की 21वीं सदी में प्रासंगिकता 90
—डॉ. नीलम ए. सेन
14. 21वीं सदी में 'एक कंठ विषपायी' नाटक की प्रासंगिकता 94
—मुक्ति प्रभात जैन
15. 'लड़ाई' नाटक में सामाजिक व्यवस्था पर व्यंग 99
—प्रा. मंगल संभाजीराव खुपसे
16. आषाढ़ का एक दिन : 21वीं सदी के मानवीय हृदय के अंतर्द्वन्द्वों... 105
—डॉ. ज्योतिमय बग
17. 21वीं सदी में हानूश नाटक के कलाकार की प्रासंगिकता 111
—डॉ. महेशकुमार जे. वाघेला
18. 21वीं सदी में बकरी नाटक की प्रासंगिकता 115
—डॉ. राजाबाई
19. वीमा नाटक में विकलांग संवेदना 119
—प्रा. डॉ. बायजा कोटुळे
20. 21वीं सदी का नाटक धरती आबा में व्यक्त आदिवासी विमर्श 123
—डॉ. शिंदे मालती धौंडोपन्त
21. 21वीं सदी के नाट्य लेखन में 'अंजो दीदी' नाटक की प्रासंगिकता 127
—सिमरन
22. 21वीं सदी के हिंदी नाटकों का विकास एवं उसमें आये बदलाव 132
—राधा आत्माराम राठोड
23. जिस लाहौर नई देख्या ओ जम्याइ ही नई नाटक की 21वीं सदी में... 137
—डॉ. अर्जुन सिंह पंवार
24. आधे-अधूरे नाटक में मध्यवर्गीय परिवार की त्रासदी 143
—सुरिन्द्रपाल कौर
25. लहरों के राजहंस नाटक में प्रतीक योजना 149
—डॉ. प्रिया ए.
26. दुष्यन्त कुमार के काव्य नाटक 'एक कंठ विषपायी' में संवेदना... 153
—डॉ. शोभा बघेल
लेखक परिचय 157

19. वीमा नाटक में विकलांग संवेदना

–प्रा. डॉ. बायजा कोटुळे

विकलांगता समाज का अभिन्न अंग है। विकलांगता भी एक विचार-विमर्श का विषय है। संस्कृत साहित्य से लेकर हिन्दी साहित्य तथा भारतीय भाषाओं के सभी साहित्य में विकलांग विमर्श से जुडी हुई अनेक रचनाएँ उपलब्ध होती हुई दिखाई देती है। विकलांगता एक तो जन्मजात होती है या किसी दुर्घटना के कारण उत्पन्न होती है। उस पर विचार विमर्श होना आज महत्वपूर्ण है। विकलांग विमर्ष आज की अवश्यकता है। इससे समाज के एक बहुत बडे वर्ग का दुःख हमारे सामने आता है।

"जाति और लिंग से परे विशुद्ध मानवतावादी दृष्टि पर केंद्रीत विकलांग-विमर्श इक्कीसवी सदी का चर्चित विमर्श सिद्ध हुआ है।"[1] इक्कीसवीं सदी का हिन्दी साहित्य भी विकलांग विमर्श से अछूता नहीं रहा हैं। हिंदी साहित्य में ऐसी अनेक विधाएँ है। जो विकलांग को लेकर लिखी गई है। उन लोंगो को समाज की मुख्य धारा लाने का प्रयास कर रहे हैं। इस दृष्टि से हिन्दी नाटय साहित्य में रत्नकुमार सांभरिया एक सजग नाटककार है। उन्होंने अपने 'वीमा' नाटक में एक नेत्रहीन पत्नी का अपहरण होने के बाद पत्नी को पाने के लिए पति का दृढ संघर्ष है।

नाटक की कथावस्तु में पूर्वदीप्ति (कैलशबैक) शैली का प्रयोग किया है। किसी फिल्म की तरह जमन वर्मा और वीमा की पहली मुलाकात का दृश्य हमें दिखाई देता है। नाटक की नायिका वीमा सवर्ण जमींदर की बेटी है। उसे दो भाई है। माँ की मृत्यु हो चुकी है। वह घर पर उससे जो बनता हैं। वह काम कर लेती हैं। जमींदार पिता अपनी नेत्रहीन बेटी का विवाह अपने ही जैसे एक अधेड़ उम्र के पहले से विवाहित निःसंतान जमींदार से करवाना चाहता हैं। पर विमा इसका विरोध करती हैं, और एक दिन मौका मिलते ही घर से शहर भाग जाती है। अकेली बेसहारा नेत्रहीन जवान वीमा को देखकर एक गुण्डा उसे स्टेशन के पास एक गडडे में ले जाकर अवसर का लाभ उठाना चाहता है। पर उस की चीख सूनकर जमन उस गुण्डे

को पथर मार कर भगा देता है और वीमा को बचाता है। जमन वीमा को अपने साथ लेकर आता है और नेत्रहीन संस्था के चालक श्यामाजी से मिलवाता है। श्यामाजी वीमा को देखकर उसे अपने साथ रखने के लिए कहता हैं।

जमन वीमा को अपने कमरे लेकर आता है और तीन दिन से भूखी वीमा को बाहर से भोजन लाकर खिलाता है। रात में जब वे एक ही बिस्तर पर सोते हैं तो इंसानियत और नैतिकता का पालन जमन करता है, इससे वीमा प्रभावित होती है, और विवाह का संकेत देती है। इसिलिए वह यामाजी के पास विवाह की अनुमति के लिए जाता हैं। लेकिन जमन कुछ कहने से पहले श्यामाजी ही उसे विवाह की बात करता हैं। ''वह भी नेत्रहीन तूम भी नेत्रहीन वह भी नेत्रहीन। तुम भी सुंदर। हम उम्र से भी हो तुम दोनों। चाहो तो शादी कर लो अभिभावक की भूमिका मे मैं हूँना।''[2] और दोनों का आपसी सम्मति से विवाह हो जाता हैं। विवाह से पहले वह अपनी दलित होने की सच्चाइ को व्यक्त करता है। वीमा तो जात-पात से उपर है विवाह होने के बात वीमा चार माह के पेट से हैं। एक दिन जमन को पता चलता हैं कि वीमा घर पर नहीं है। उसे लगता है कि वह मइके गयी होगी। किन्तु बिन बतायें जाना उसे यह बात खलती है। वह यामाजी के पास जाता है और वीमा की बात कहता है पर श्यामाजी उसे सामुहिक विवाह में किसी दूसरी लडकी से विवाह और पाँच सौ रूपये वेतन बढाने की बात कहता है और तलाक के कागजात पर हस्ताक्षर करने के लिए कहता है। लेकिन जमन नहीं मानता तो श्यामाजी उसे जाति छुपाने का आरोप लगाता है, उसे स्कूल से निकाल देता हैं। लेकिन जमन वर्मा उनसे डरता नहीं वह निडर होकर स्पष्ट कहता है, ''मैं नेत्रहीनहूँ। कायर नहीं। वीमा की खतिर मरने से भीनहीं डरूंगा मैं। .... वीमा को चौथा महीना है। अगर मेरी बीवी और होने वाले बच्चे के साथ कुछ हो गया तो कटघरे में होंगे आप।''[3] जमन वर्मा नेत्रहीन होकर भी अपनी बीवी को पाने के लिए अपने नौकरी से और अपनी घर से हाथ धोना पडता है।

स्कूल से निकाल देने पर वह आका के पास जाता है। जो निःशक्तों के रक्षक है। किन्तु वह भी श्यामाजी की बोलती बोलता हुआ दिखाई देता है। जमन समझ जाता हैं कि श्यामाजी जमींदार और उसका लडका पहले से ही वहाँ बैठे हुए हैं। जमन किसी से डरता नहीं है। वह किसी भी हालत में अपनी पत्नी वीमा को पाना चाहता हैं। इसिलिए वह वहाँ से हताश होकर निकल जाता हैं। और ऑटोरिक्शा में बैठकर विकलांग संघ के अध्यक्ष एवं अपने मित्रदेवतसिंह के पास जाता है। देवतसिंह को पत्नी वीमा के अपहरण, ''यामाजी एवं निःशक्तों के आका, वीमा के जमींदार पिता एवं भाई का व्यवहार बताता हैं। तब देवतसिंह उसके साहस एवं विश्वास को बढ़ाते

हुए पुलिस थाने में शिकायत दर्ज करने की बात करता हैं। देवतसिंह भी विकलांग है, उसके दोनां पैर घुटने तक ही है। फिर भी जमन वर्मा के साथ पुलिस थाने जाता है। थाने में शिकायत दर्ज की जाती हैं। किन्तु बाद में पता चलता हैं कि थानेदार ने एफ.आई.आर. दर्ज नहीं की वह तो वैसे ही टेबल पर पड़ी हुई है।

देवतसिंह जमन वर्मा को न्याय देने के लिए अपने परिचित शहर के प्रतिष्ठित अखबार 'दैनिक बाज' के संवाददाता चमक चन्द्र झा को बुलाता है। उसे वीमा के अपहरण, श्यामाजी, आका जमींदार पिता, भाई, थानेदार आदि सभी के बारे में बताता हैं। घटित बातें सुनकर इस पर पत्रकार उन्हें अपने समाचार पत्र के माध्यम से न्याय देने की बात करता हुआ चला जाता है, और सीधे श्यामाजी से मिलता है और वीमा के अपहरण, जमन वर्मा को नौकरी से निकालना, जाति-भेद आदि का कारण पूछता हैं। श्यामाजी पत्रकार झा के कारण अपने भविष्य को संकट में पाता हैं। इसीलिए पहले वह उसे जाति का प्रलोभन देता हैं। जब वह जाति के प्रलोभन से नहीं मानता तब वह पैसों के प्रलोभन से खरीद लेता हैं। पत्रकार झा श्यामाजी के अनुसार खबर को दुसरे दिन दैनिक बाज समाचार पत्र में छाप देता हैं। जमन वर्मा को समाचार पत्र से न्याय देने के बजाय, उसे ही गलत साबित करते हुए वह श्यामाजी को सही साबित करता हैं।

दुबारा जब जमन और देवतसिंह थाने जाते हैं तब थानेदार समाचार पत्र में छपी बात को लेकर उन्हें ही डराता है, "साले, अंधे, लंगडे-लुले भी बडे घरों की लडकियो को धोका देकर उनसे शादी रचाने लगे हैं। ज्यादती करने लगे हैं। गुण्डे कहीं के।"[4] जमन वर्मा की मदत करने के बजाय थानेदार उसे ही डराता-धमकाते हुए कहता है, "ले ये तेरी अर्जी पकड और भाग जा यहाँ से। विकलांग हो दोनो और होते तो सीधा अंदर कर देता। आइंदा ऐसी झूठी शिकायत लेकर थाने मत चले आना।"[5] जमन वर्मा के पास यह एक ही मौका था जिससे वह वीमा को प्राप्त कर सकता था। वह श्यामाजी, निःशक्तजनों के आका, थानेदार, पत्रकार के पास जाता है। लेकिन चहुँ और से वह अपने आप को असफल पाता है। किन्तु उसका मित्र विकलांग संघ के अध्यक्ष देवतसिंह चौहान उसमें साहस, आशा, विश्वास को जगाता है। वह कहता है, "निःशक्त अपनी पर उतर आए तो लोहे की गेंद हैं। लोहे की गेंद को नि किक मारी जा सकती है न उसे उछाला जा सकता है।"[6]

देवतसिंह, जमन वर्मा और अन्य विकलांगो के साथ निःशक्तों के आका के कार्यालय के सामने धरना देता है, जमन वर्मा एक पैर पर खड़ा रहता है, पैर के नीचे श्यामाजीका गमछा दबाया हुआ है। निःशक्तों के कार्यालय के सभी लोंगो को रोका जाता है, किसी को भी अंदर जाने नहीं देता इसी खीचातानी में आका की धोती

हुए पुलिस थाने में शिकायत दर्ज करने की बात करता हैं। देवतसिंह भी विकलांग है, उसके दोनों पैर घुटने तक ही है। फिर भी जमन वर्मा के साथ पुलिस थाने जाता है। थाने में शिकायत दर्ज की जाती हैं। किन्तु बाद में पता चलता हैं कि थानेदार ने एफ.आई.आर. दर्ज नहीं की वह तो वैसे ही टेबल पर पड़ी हुई है।

देवतसिंह जमन वर्मा को न्याय देने के लिए अपने परिचित शहर के प्रतिष्ठित अखबार 'दैनिक बाज' के संवाददाता चमक चन्द्र झा को बुलाता है। उसे वीमा के अपहरण, श्यामाजी, आका जमींदार पिता, भाई, थानेदार आदि सभी के बारे में बताता हैं। घटित बातें सुनकर इस पर पत्रकार उन्हें अपने समाचार पत्र के माध्यम से न्याय देने की बात करता हुआ चला जाता है, और सीधे श्यामाजी से मिलता है और वीमा के अपहरण, जमन वर्मा को नौकरी से निकालना, जाति-भेद आदि का कारण पूछता हैं। श्यामाजी पत्रकार झा के कारण अपने भविष्य को संकट में पाता हैं। इसीलिए पहले वह उसे जाति का प्रलोभन देता हैं। जब वह जाति के प्रलोभन से नहीं मानता तब वह पैसों के प्रलोभन से खरीद लेता हैं। पत्रकार झा श्यामाजी के अनुसार खबर को दुसरे दिन दैनिक बाज समाचार पत्र में छाप देता हैं। जमन वर्मा को समाचार पत्र से न्याय देने के बजाय, उसे ही गलत साबित करते हुए वह श्यामाजी को सही साबित करता हैं।

दुबारा जब जमन और देवतसिंह थाने जाते हैं तब थानेदार समाचार पत्र में छपी बात को लेकर उन्हें ही डराता है, ''साले, अंधे, लंगडे-लुले भी बडे घरों की लडकियो को धोका देकर उनसे शादी रचाने लगे हैं। ज्यादती करने लगे हैं। गुण्डे कहीं के।''[4] जमन वर्मा की मदत करने के बजाय थानेदार उसे ही डराता-धमकाते हुए कहता है, ''ले ये तेरी अर्जी पकड और भाग जा यहाँ से। विकलांग हो दोनो और होते तो सीधा अंदर कर देता। आइंदा ऐसी झूठी शिकायत लेकर थाने मत चले आना।''[5] जमन वर्मा के पास यह एक ही मौका था जिससे वह वीमा को प्राप्त कर सकता था। वह श्यामाजी, निःशक्तजनों के आका, थानेदार, पत्रकार के पास जाता है। लेकिन चहुँ और से वह अपने आप को असफल पाता है। किन्तु उसका मित्र विकलांग संघ के अध्यक्ष देवतसिंह चौहान उसमें साहस, आशा, विश्वास को जगाता है। वह कहता है, ''निःशक्त अपनी पर उतर आए तो लोहे की गेंद हैं। लोहे की गेंद को नि किक मारी जा सकती है न उसे उछाला जा सकता है।''[6]

देवतसिंह, जमन वर्मा और अन्य विकलांगो के साथ निःशक्तों के आका के कार्यालय के सामने धरना देता है, जमन वर्मा एक पैर पर खड़ा रहता है, पैर के नीचे श्यामाजीका गमछा दबाया हुआ है। निःशक्तों के कार्यालय के सभी लोंगो को रोका जाता है, किसी को भी अंदर जाने नहीं देता इसी खीचातानी में आका की धोती

निकलती है और जमन के पैर के नीचे रखी जाती है, यह खबर शहर के सभी अखबारों में छपी जाती है। यह समाचार सुनकर सभी आसपास के विकलांग भी उस धरने में शामिल हो जाते है। इस का प्रभाव ऐसा पड़ता है कि डर के मारे वीमा जमन को लौटा दी जाती है।

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि, जमन वर्मा नेत्रहीन होते हुए भी एक स्वाभिमानी, हुशार, अन्तरज्ञानी के रूप् में चित्रित हुआ है। जमन अंत तक पत्नी वीमा कोपाने के लिए संघर्ष करता है। वह चूप बैठता नहीं है, नेत्रहीन संस्था के संस्था चालक श्यामाजी से, निःशक्तों के आका, पत्रकार, थानेदार, आदि से मिलता है। लेकिन चॅंहु ओर से निराश होता है। अंत में विकलांग संवेदना के साथ ही जाति-भेद नेताओं, थानेदार, पत्रकारो की दोगली नीति का पोल खोलने का काम भी यह नाटक करता हुआ नजर आता है।

संदर्भ

1. कथा साहित्य में विकलांग विमर्श, संपा, विनयकुमार पाठक, पृ. 136
2. वीमा, रत्नकुमार सांभरिया, श्री नटराज प्रकाशन, दिल्ली, पृ. 44
3. वही, पृ. 21-22
4. वही, पृ. 70
5. वही, पृ 73
6. वही, पृ. 77

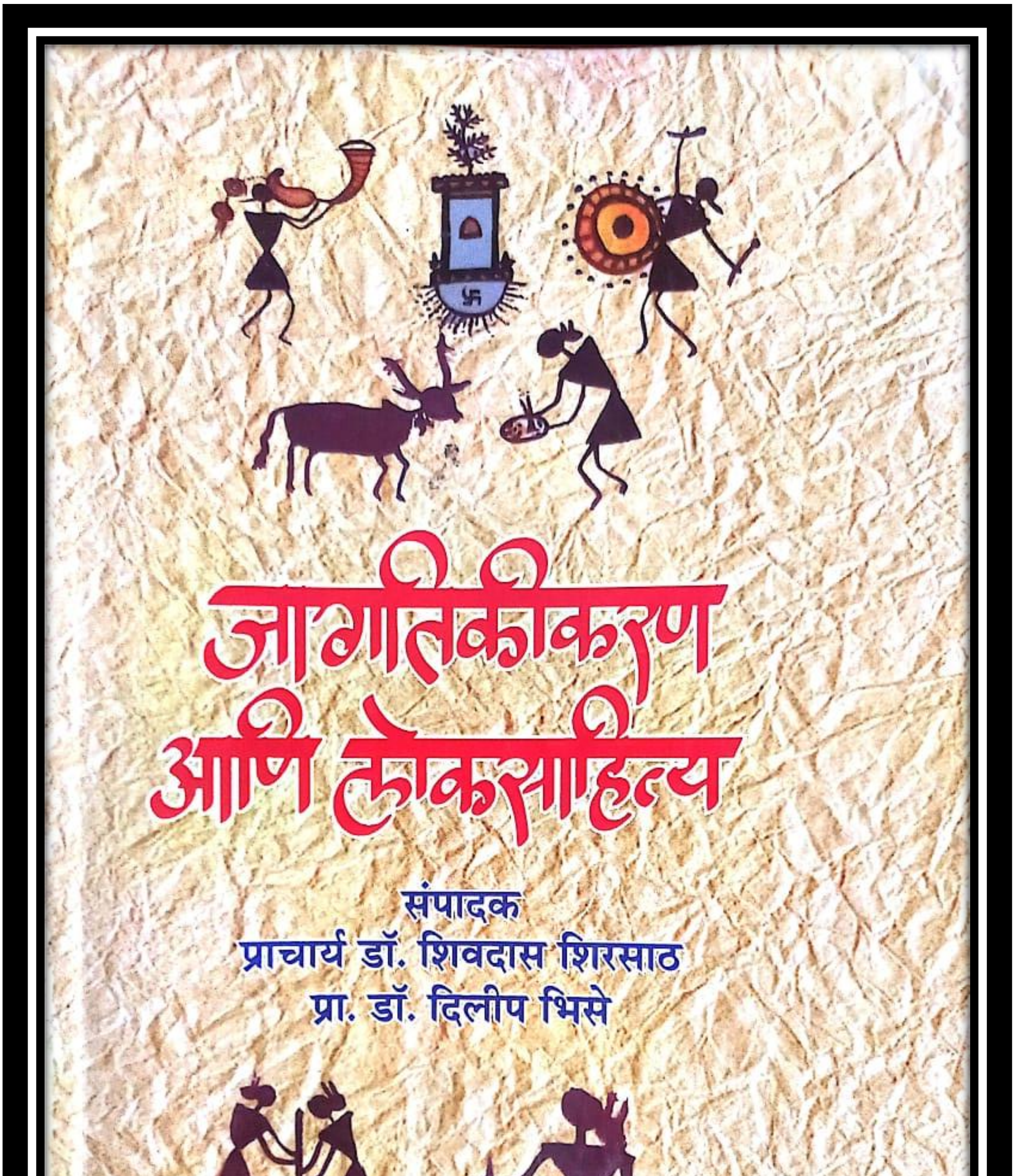
जागतिकीकरण
आणि लोकसाहित्य
संपादक
प्राचार्य डॉ. शिवदास शिरसाठ
प्रा. डॉ. दिलीप भिसे

प्रकाशन क्रमांक - ३८२

जागतिकीकरण आणि लोकसाहित्य

संपादक : प्राचार्य डॉ. शिवदास शिरसाठ । प्रा. डॉ. दिलीप भिसे

© प्राचार्य डॉ. शिवदास शिरसाठ
अंबाजोगाई

प्रकाशन – समीक्षा पब्लिकेशन, पंढरपूर.

प्रकाशक : श्री. प्रविण अनिलराव भाकरे,
शंकर-पार्वती निवास, ढोले गल्ली, रांझणी,
ता. पंढरपूर, जि. सोलापूर - ४१३ ३०४
मो. ९६८९१४१२०१ / ८६०५५१२७४२

मुद्रक : एक्सेल प्रिंटर्स, पुणे

मुखपृष्ठ : सरदार जाधव

प्रथमावृत्ती : १६ नोव्हेंबर २०२२

अक्षरजुळणी : समीक्षा टाईपसेटर्स, पंढरपूर.

ISBN : ९७८-९३-९५७०२-४२-३

मूल्य : ३००/- रु.

समीक्षा पब्लिकेशनची सर्व पुस्तके bookganga.com या संकेतस्थळावर ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध आहेत.

शैक्षणिक विकासाचा ध्यास असणारे
मा. आ. श्री. सतीश (भाऊ) चव्हाण
सरचिटणीस, मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ,
औरंगाबाद यांना...

आणि...

लोकसाहित्याचे जतन, संवर्धन करणाऱ्या
सर्व लोककलावंत, संशोधक, अभ्यासकांना
समर्पित....

लोकसाहित्याच्या अध्ययनाचे महत्त्व

डॉ.खाडप संजय बाबुराव
(मराठी विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता.अंबाजोगाई, जि.बीड

प्रस्तावना –

मानव आणि मानवी समुदाय यांची परंपरेन चालत आलेली जीवन जगण्याच्या पध्दतीचे स्वरुप म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकसाहित्यामध्ये लोकजीवनातील शतकानुशतके परंपरेने चालत आलेल्या व प्रचलित असलेल्या सर्व बाबींचा समावेश होतो. यामध्ये रुढी, प्रथा, धार्मिक विधी, व्यवसाय, लोककला, उत्सव, लोकश्रध्दा, भाषा, शिष्टाचार इत्यादी, तसेच परंपरेने चालत आलेल्या लोकसमुहाच्या जीवनातील अशा बाबी की, ज्यांचे स्वरुप वस्तुरुप, दृश्यरुप आणि मनोमयरुप, अशा स्वरुपाच्या असतात. या बाबींना लोकजीवनात अनन्यसाधारण महत्व असते. लोकसाहित्यामागे परंपरा व श्रध्दा असतात. तसेच लोकांच्या मनात श्रध्देचे स्थान असते. लोकसाहित्यातून लोकांच्या जीवन जगण्याच्या पध्दती आणि जीवन जगण्याचे मार्ग निश्चित होत असतात. म्हणजेच लोकसाहित्य मानवी जीवन जगण्याच्या पध्दतीशी संबंधीत असते.

लोकसाहित्याचे हस्तांतरण हे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे परंपरेने स्वाभाविकरीत्या होत असते. लोकसाहित्यातील अनेक बाबींचा कर्ता अनामिक असतो. जसे की, रुढी, प्रथा, कथा, गीते, म्हणी, वाक्यप्रचार, शिष्टाचार, विधी, संकेत, लोकाचार इत्यादीचा कर्ता निश्चित सांगता येत नाही. तसेच लोकसाहित्याची निर्मितीचा कालावधी, विकास आणि प्रसार याचा कालखंड निश्चित सांगता येत नाही. लोकसाहित्याचा स्विकार लोक परंपरा म्हणून करतात. या साहित्याचा उपयोग जीवन व लोकजीवन जगण्याकरीता करतात. लोकसाहित्य हे वस्तुरुप, शब्दरुप, कल्पनारुप, दृश्यरुप व जीवन जगण्याच्या पध्दतीत असते. वस्तुरुप लोक साहित्यात पारंपारिक व्यावसायात उपयोगात आणली. मानवी अवजारे, वस्त्र परिधान करण्याची पध्दत, अलंकार, भांडी, गावाची व घरांची रचना, लाकूड, दगड, माती यांच्या पासून तयार केलेल्या वस्तु इत्यादीचा समावेश होतो. तर शब्दरुप लोकसाहित्यात अभिनय, नाटक, खेळ, लोककला, यात्रा, उत्सव, विधी इत्यादीचा समावेश होतो. तर कल्पनारुप लोक साहित्यामध्ये लोकांच्या श्रध्दा, लोकांचा विश्वास, आदरभाव इत्यादीचा समावेश होतो.

तर दृश्यरुप लोक साहित्यामध्ये डोळ्यांनी दिसनाऱ्या सर्वच घटकांचा समावेश होतो. याचाच अर्थ लोकसाहित्य हे मानवी जीवन जगण्याच्या पध्दतीशी संबंधीत आहे.

लोकसाहित्याचा अर्थ :

पारंपारीक जीवन जगणाऱ्या लोकसमुहाची जीवन जगण्याची, त्या जीवनातील पारंपारीक सामुग्री, की ज्यातून त्यांचे जगणे आकार घेत असते. ते साहित्य आणि त्यातून साकार होणारी लोकजीवन पध्दती म्हणजे लोकसाहित्य होय. तसेच लोकसमुहाचा पारंपारिक लोकजीवनाचा अविष्कार म्हणजे लोक साहित्य होय. आदिम काळातील मानवाचे जीवन जगण्याच्या पध्दतीचे प्रचलन म्हणजे लोक साहित्य होय. पारंपारिक लोकजीवन पध्दती म्हणजे लोकसाहित्य किंवा लोकमानसातील कृती व संस्कृतीचा अविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य. लोकसाहित्याची ही व्याख्या लोकसाहित्याचे स्वरुप आणि व्याप्ती स्पष्ट करणारी आहे.

लोकसाहित्याची निर्मिती :

लोकसाहित्याची निर्मिती लोकजीवनात होते व लोकसाहित्यातून जीवनाला आकार येत असतो. त्यातूनच पुढील जीवनाची जगण्याची पध्दती सिध्द होत असते. जीवन जगणाऱ्या लोकसमुहाला जीवन विशेष एक वेगळेपण प्राप्त होत असते. लोकसाहित्याच्या जडण घडणीत लोकजीवनाचा महत्वाचा वाटा असतो. तसेच लोकजीवनाला आकार देण्यात लोकसाहित्यही महत्वाचे ठरते. लोकसाहित्य आणि लोकजीवन यांच्यातील परस्पर संबंध अतुट असतात. त्यामुळे लोकजीवनाचा अभ्यास करण्याचे एक महत्वाचे स्थान म्हणजे लोकसाहित्य होय.

एखाद्या देशाची अथवा जात, धर्म, समुह यांची जीवन प्रणाली धार्मिक प्रथा, आचार -विचार, रुढी प्रथा, कला, वाङ्मय सामाजिक उन्नती जाणून घ्यायचे असेल तर त्या देशाची अथवा जाती, धर्माच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. तसेच मानव व मानवी समाज जीवनाचा प्राचीन इतिहास, प्राचीन काळातील समाज जीवन यांचा अभ्यास लोकसाहित्याच्या अभ्यासाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. तसेच वर्तमान समाज जीवनात रुढ असलेल्या परंपराचा आढावा घेण्यासाठी लोकसाहित्याची मदत घेणे आवश्यक असते.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्व :

१) ऐतिहासिक महत्व :

अभ्यासक जेंव्हा मानवाचे प्राचीन जीवन कसे होते. या संबंधी अध्ययन करीत असेल तेंव्हा अध्ययनाला भक्कम पुरावा म्हणून लोकसाहित्याचा आधार असतो. आधुनिक काळात लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या काही परंपरा, रुढी, विधी या प्राचीन काळी केंव्हा तरी निर्माण झालेल्या असतात. लोककथा, लोकगीते, लोकगाथा

इत्यादीतून इतिहास कालीन व्यक्तींची वर्णने आलेली असतात. एखाद्या वस्तुविषयी त्या-त्या परिसरातील लोकजीवनात आख्यायिका, दंतकथा प्रचलित असतात. त्यांचा इतिहास कालीन मागोवा आपल्याला लोकसाहित्याच्या आधारे घेता येतो. तसेच लोकजीवनात प्रचलित असलेली प्राणी, पूजा, वृक्षपूजा, जलपूजा इत्यादी बाबींचे स्वरुप व त्या मागे असलेल्या कारणाचा शोध लोकसाहित्याच्या आधारे घेता येतो. तसेच लोकसाहित्यातील लोकगीते, लोककथा, म्हणी, उखाने, लोककला, यांचे प्राचीन काळातील स्वरुप जाणून घ्यावयाचे असेल तर लोकसाहित्य उपयुक्त ठरते. याचाच अर्थ इतिहासकालीन लोकजीवनाचा शोध घेण्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

सामाजिक महत्व :

मानवी समाज आणि समाज जीवन यांच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने लोकसाहित्याला विशेष महत्व आहे. लोकसाहित्यामध्ये मानवी जीवनाचे स्वरुप आणि मानव जीवन जगत असलेल्या समाज जीवनाचे स्वरुप प्रतिबिंबित झालेले असते. म्हणूनच सामाजिक शास्त्रे आणि लोकसाहित्य यांच्यातील परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ठ स्वरुपाचे आहेत. सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासात मानवी जीवन, नैसर्गिक पर्यावरण, समाजव्यवस्था, व्यावसाय, इत्यादीच्या स्वरुपाचे अध्ययन करावयाचे असेल तर लोक साहित्याचा आधार घ्यावा लागतो. मानवाचे आणि समाज जीवनाचे स्वरुप आदिकाळ, वेदकाळ, पुराणकाळ, इतिहासकाळ इत्यादी मध्ये कसे होते याच्या अध्ययनाकरीता लोकसाहित्य उपयुक्त ठरते.

लोकसाहित्यातून मानवी जीवन आणि मानवी समाज जीवनांचा अविष्कार घडत असतो. मानवी समाज जीवनाला आकार देण्याचे काम लोकसाहित्याकडून घडत असते. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रांच्या दृष्टीने लोकसाहित्याचे महत्व अधिक आहे. लोकसाहित्यातील मौखिक साहित्य, भौतिक साहित्य, निसर्गपूजा, धार्मिक विधी, आचार - विचार, लोकविश्वास इत्यादीतून सामाजिक शास्त्रांच्या अध्ययनाला अध्ययन सामुग्री मिळते.

भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने महत्व :

लोकसाहित्यातील लोकवाङ्मयाची निर्मिती बोलीभाषेतून होत असल्याने प्राचीन भाषेची रुपे लक्षात घेण्यासाठी भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने लोकवाङ्मयाचा व लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. भाषाशास्त्राच्या अध्ययनाची सामुग्री म्हणून ही लोकसाहित्याला महत्व आहे. लोकसाहित्याचा बराच भाग मौखिक स्वरुपाचा आहे. यामध्ये लोककथा, लोकगीते, उखाने म्हणी इत्यादी होय. लोकसाहित्यातील या लोकवाङ्मयाचे भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने अनन्य साधारण महत्व आहे.

मानवामध्ये विचाराची देवान घेवान करण्याचे भाषा हे प्रभावी माध्यम आहे.

मानवी भावभावना, विचार हे अविष्काराचे महत्वपूर्ण साधन आहे. त्याचे स्वरुप भाषेतून स्पष्ट होते. लोकसाहित्य आणि समाज जीवनाचा संबंध लक्षात घेता लोकसाहित्याचे भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. लोकसाहित्यात विविध जाती-जमाती, समाजगट यांचे मौखिक स्वरुपाचे लोकवाङ्मय असते. या लोकवाङ्मयाच्या आधारे जाती – जमाती व सामाजीक समुह याच्यातील अंतर संबंधाचे स्वरुप स्पष्ट होते. याचाच अर्थ भाषा विज्ञान अभ्यासकांना शब्दाचा इतिहास, सामाजिक संबंध, जाणून घेण्यासाठी लोकसाहित्य महत्वाचे ठरते.

सांस्कृतिक महत्व :

मानवाची जीवन जगण्याची पध्दत आणि समाजाची संस्कृती यांची जडण – घडण कशी होत गेली तसेच संस्कृतीचा विकास, संस्कृतीचे घटक इत्यादी घटकांची माहिती लोकसाहित्यातून मिळते. लोकसाहित्य म्हणजे मानवी जीवन, मानवी समाजाची संस्कृती यांचा इतिहास होय, याचाच अर्थ लोकसाहित्य ही संस्कृतीची अमुल्यदेणगी आहे. लोकसाहित्य म्हणजे लोकसंस्कृतीचा आरसा होय. म्हणूनच लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करताना लोकसाहित्याचा अभ्यास करावाच लागतो. लोकसाहित्याचे महत्व लक्षात घेऊनच मानववंश अभ्यासकांनी लोकसाहित्य हे संस्कृतीच्या अध्ययनाचे महत्वपूर्ण साधन आहे हे स्पष्ट करुन मानववंशशास्त्राच्या अध्ययनात लोकसाहित्याचा अभ्यास केला.

मानवाची जीवन जगण्याची पध्दती आणि सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाच्या अध्ययनामध्ये पारंपारिक लोकजीवनातील सण-उत्सव, यात्रा, धार्मिकविधी, संस्कार विधी, रुढी प्रथा, वेशभुषा, अलंकार, जाती-जमातीची जीवन शैली, गाणी, म्हणी, उखाने, कला, क्रिडा, वाङ्मय असे लोकसंस्कृतीचे विविध पैलू आहेत. या सर्व पैलूंचा समावेश लोकसाहित्यामध्ये झालेला आहे. म्हणूनच लोक साहित्याचा अभ्यास म्हणजे संस्कृतीचा अभ्यास हे समिकरण निश्चित झाले आहे. सामाजिक संस्कृतीचे सातत्य व संस्कृतीत होणारे बदल यांचे निरिक्षण लोकसाहित्यात करता येते. याचाच अर्थ मानव, समाज, समुदाय आणि देश यांच्या संस्कृतीच्या अभ्यासात लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

धार्मिक महत्व :

लोकसाहित्याचा अभ्यास पारंपारिक लोकजीवनाचा अभ्यास असल्यामुळे लोकजीवन ज्या-ज्या माध्यमातून व्यक्त होते. त्या माध्यमांचा अभ्यास लोकसाहित्याच्या आधारे करता येतो. लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या धार्मिक विधी, धार्मिक संस्कार, देवदेवतांची उपासना, देवदेवतांच्या यात्रा, उत्सव, धर्माविषय लोकविश्वास, लोकांच्या धार्मिक श्रध्दा, धर्माच्या अख्यायिका इत्यादीचा समावेश लोकसाहित्यात झालेला आहे.

त्यामुळे धार्मिक घटकाचे अध्ययन करताना लोकसाहित्याचा आधार घ्यावा लागतो. भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून धर्माला अनन्यसाधारण महत्व आहे. लोकसाहित्याच्या निर्मितीमध्ये व जडण – घडणीमध्ये धर्माचा मोठा वाटा आहे. धर्माच्याव्दारेच लोक साहित्याचा विकास होत गेला. त्यामुळे लोकसाहित्यातील लोकगीते, लोककथा, उखाने, धार्मिक कथा हे सर्व धार्मिक विधीशी जोडलेले आहेत. लोकसाहित्याच्या निर्मितीत लोकांच्या धर्मधारणांना असलेले महत्व जाणून घेताना लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

सामाजिक संरचनेत महत्व :

मानवी समाजाची संरचना एका विशिष्ट क्रमाणे झालेली असते. या संरचनेत मानवाने जीवन कसे जगावे, सामाजिक संबंध कसे प्रस्थापीत करावेत. सामाजिक संबंधांना मूल्य कसे ठेवावेत मानवास सहकार्याच्या भावना, जिव्हाळा, प्रेम, त्याग याची जोपासना कशी करावी इत्यादी घटकांची निर्मिती लोकसाहित्यातून होते. कारण सामाजिक संरचनेत प्रत्येक घटकाला विशिष्ट अर्थ व त्याचे महत्व स्पष्ट केलेले असते. ते आधुनिक समाज संरचनेला मार्गदर्शक ठरते. त्याच बरोबर समाज संरचनाही मानवी जीवन व समाज समुदाय आणि राष्ट्राच्या स्थिरते करीता महत्वपूर्ण असते. या समान संरचनेवरच समाजाचा विकास व ऱ्हास आवलंबून असतो. अशा समाज संरचनेच्या विकास प्रक्रियेत लोकसाहित्य महत्वाचे ठरते.

वाङ्मयीन महत्व :

लोसाहित्यामध्ये लोककथा, लोकगीत, उखाणे, म्हणी यांचा समावेश झालेला आहे. हे सर्व घटक लोकवाङ्.मयाचे आहेत. म्हणूनच लोकवाङ्मयाच्या अध्ययनात लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. लोकवाङ्मयातून लोकमनातील भाव – भावना, सुख – दुःख, राग – व्देष, कौटुंबिक संबंध, इत्यादीच्या स्वरुपाचे वर्णन केलेले असते. शिवाय वाङ्मयातून लोकमनाच्या कल्पना वैभवाचे, विचारांचे दर्शन होते. यातून लोकमनाचा ठाव घेता येतो. तसेच जीवनात मनोरंजन, आनंद मिळविण्याच्या दृष्टीने लोकवाङ्मयाचे परिशीलन मोलाचे ठरते. लोकवाङ्मयातील लोककथा, लोकगीते, लोकविधी, उखाने, म्हणी इत्यादींतून लोकांच्या जीवनाचे दर्शन व त्यांच्या जीवन पध्दतीचा अनुभव येतो. लोकसाहित्यातील जीवन दर्शन व मनोदर्शन लोकांच्या वृत्ती – प्रवृत्ती, भाव – भावना जाणून घेण्यास उपयुक्त ठरते. वाङ्मयाच्या इतिहासाचा मागोवा घेण्यातही लोकवाङ्मयाचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. लिखीत वाङ्मयाची निर्मिती होण्यापूर्वी लोकवाङ्मय हे मौखिक स्वरुपात अलिखित स्वरुपात, लोकजीवनात प्रचलीत होते. त्यामुळे लोकवाङ्मयातील रचना विशेष कथाबीजे वाङ्मयाची कथासुत्रे लिखित वाङ्मयात स्विकारली गेली आहेत. त्यांच्याही मागोवा लोकवाङ्मयाच्या

आधारे घेता येतो. लोकवाङ्मय आणि अभिजात वाङ्मय यांच्यातील परस्पर संबंध जाणून घेण्यातही लोकवाङ्मयाला अभ्यास महत्वाचा आहे. लोकवाङ्मयातून समाज जीवनाचा अविष्कार घडत असल्याने समाज जीवन जगण्याच्या संस्कृतीची माहिती मिळविण्यास लोकवाङ्मयाचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

सारांश :

मानवी जीवन आणि अध्ययनाच्या सर्वच शाखा मध्ये लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला महत्व आहे. लोकसाहित्याचे क्षेत्र व्यापक असल्याने लोकसाहित्याच्या अभ्यासाच्या कक्षाही विस्तारित झालेल्या आहेत. त्यामुळे तर लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला विशेष: महत्व प्राप्त होत आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे लोकजीवनाच्या संदर्भात असलेले महत्व लक्षात असल्यामुळे पाश्चिमात्य देशातील तसेच भारतातील अभ्यासकांचे लक्ष लोकसाहित्याकडे वेधले गेले आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांनी आपल्या अध्ययनातून लोकसाहित्याचे अनेकविध पैलू प्रकाशात आणले. लोकसाहित्याच्या या अभ्यासकांच्या अभ्यासाचे स्वरुप अभ्यासासाठी त्यांनी स्विकारलेले दृष्टीकोन इत्यादीचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत अध्यायनात केला आहे.

संदर्भसूची :

१) लोककथा - पोतदार दत्तावामन
२) लोकसाहित्याची रुपरेषा- दुर्गा भागवत
३) लोकसाहित्याचे स्वरुप- उपाध्याय कृष्णदेव
४) लोकसाहित्याचे स्वरुप- मांडे प्रभाकर
५) लोकसाहित्य संपदा - ढेरे रा.चि.
६) लोकसाहित्य संपदा - शेंडे ना.रा.
७) लोकसाहित्य सिध्दांत आणि प्रयोग - शर्मा श्रीराम
८) लोकसाहित्य- विद्या चौहान
९) भारतीय लोकसाहित्य- परमार श्याम

विश्वविजेते स्वामी विवेकानंद

World Champion Swami Vivekananda

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

संपादक
प्रा. डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे

११.	स्वामी विवेकानंदांच्या साहित्यात सामावलेल्या सामाजिक जाणिवेशी संबंधित विचार	प्रा. एस. एन. धांडे	८५
१२.	स्वामी विवेकानंदाचे आदर्श शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ. एस. जी. शिंदे	९६
१३.	'स्वामी विवेकानंद यांचा कर्मयोग सिद्धांत'	प्रा. डॉ. एस. पी. घायाळ	१००
१४.	'स्वामी विवेकानंदांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार'	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	१०९
१५.	स्वामी विवेकानंदाचे शैक्षणिक विचार	प्रा. अर्जुन पांडुरंग रामचंद	११८
१६.	आध्यात्मिक शिक्षणतज्ज्ञ : स्वामी विवेकानंद	डॉ. जी. एस. पाटील	१२१
१७.	स्वामी विवेकानंदाचे शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक विचार आणि कार्य :	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	१२६
१८.	स्वामी विवेकानंद आणि त्यांची शिकवण	वर्षा वसंतराव लगडे	१३३
१९.	स्वामी विवेकानंद बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	प्रा. डॉ. नरवाडे जे. एम.	१३९
२०.	आदर्श स्वामी विवेकानंद यांचे सामाजिक चिंतन	प्रा. डॉ. गिऱ्हे डी. पी.	१४४
२१.	स्वामी विवेकानंद : व्यक्ती आणि विचार	प्रा. संदिप कोरडे	१४९
२२.	ईश्वरदत्त अधिकार असलेला वक्ता	प्रा. वसंत गिरी	१५५

Lecturer in.........
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajog

स्वामी विवेकानंदाचे शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक विचार आणि कार्य

डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव
इतिहास विभाग, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई
जि.बीड

प्रस्तावना :

भारतीय अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाची सखद ओळख [illegible] संपूर्ण जगाला विश्वगुरू स्वामी विवेकानंद यांनी करून दिली. [illegible] मानवी धर्माचे सहज सरळ विश्लेषण आपल्या अनेक भाषण आणि [illegible] मधून केले आहे. त्यांनी मानवी जीवनात आणि राष्ट्रनिर्मिती [illegible] शिक्षणाचे महत्त्व शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान किती महत्त्वपूर्ण आहे हे पटवून [illegible] त्यांनी स्वदेशी भाषा आणि स्वदेशी शिक्षणाला महत्त्व दिले. त्यांनी [illegible] भाषा मानवी जीवनात किती महत्त्वपूर्ण आहे. भाषेच्या माध्यमातून [illegible] पद्धतीने विकास करू शकतो हे त्यांनी सोप्या भाषेत सहज पटवून [illegible] त्यांनी स्वदेशी शिक्षण हे मानवी मन आणि बौद्धिक वृद्धीकरिता [illegible] आवश्यक आहे. आपल्या भाषणातून आणि लिखाणातून स्पष्ट [illegible] विदेशी भाषेतील शिक्षणासंबंधी म्हणतात की, दुसऱ्याच्या काही [illegible] परक्या भाषेमध्ये पाठ करून मेंदूत ठासून भरून परीक्षा पास होणे [illegible] शिक्षण म्हणता येत नाही. तर शिक्षण म्हणजे सहज सोप्या भाषेतून [illegible] केलेले ज्ञान मन आणि बुध्दी आत्मसात करते. ते मानसिक व आत्मिक समाधान देते. वैचारिक जडण घडण करते. ते चिरकाल टिकून राहते [illegible] शिक्षण होय.

स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षणाची सोप्या भाषेत व्याख्या केली [illegible] ज्याच्या मुळे आत्मिक उन्नती व बौद्धिक विकास म्हणजे शिक्षण होय. [illegible] सर्व शिक्षणातून आत्मिक विकास झाला पाहिजे. बुध्दीने तार्किक [illegible] केला पाहिजे. त्यांनी समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षण मिळाले पाहिजे यावर भर दिला.

स्वामी विवेकानंदांनी समाजातील जाती-भेद, वर्ण व्यवस्था, [illegible] दर्शी, बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, पशुहत्या, पडदा पद्धती, [illegible] पुनर्विवाहाला बंदी यावर प्रखर टिका केली. त्यांनी [illegible] पुरस्कार केला. त्याच बरोबर धर्मासंबंधी विचार मांडताना ते [illegible] धर्म हा विवेकनिष्ठ मानवतावादी, जनकल्याणकारी असला [illegible] मानवाचे प्राणिमात्रावर अंतरिक मनाने प्रेम करणे. त्याचे संगोपन [illegible] सहजीवन जगणे म्हणजे धर्म होय.'

स्वामी विवेकानंदाचे शैक्षणिक कार्य, समाजाविषयीचा दृष्टीकोन, आणि धार्मिक विचार याचे अध्ययन करण्याकरिता पुढील प्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) विवेकानंदाच्या शैक्षणिक सामाजिक व धार्मिक घटकासंबंधी विचाराचा आढावा घेणे.
2) विवेकानंदाच्या शैक्षणिक सामाजिक आणि धार्मिक कार्याचे अध्ययन करणे.
3) विवेकानंदाच्या शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक विचाराचा विविध घटकावर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.

प्रस्तुत उद्दिष्टांच्या पूर्तीकरिता खालील प्रमाणे गृहितकाची मांडणी करण्यात आली.

गृहितके :

Lecturer in ...
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

धर्म शिक्षणाचा गाभा :

स्वामी विवेकानंदाच्या मते धर्म हा शिक्षणाचा गाभा आहे. त्यांनी धर्माची संकुचित व्याख्या न करता व्यापक व्याख्या प्रस्तुत केली. त्यांच्या मते, 'धर्म म्हणजे अनंत बल म्हणजेच पुण्य व दुर्बलता म्हणजे पाप' अशा सोप्या व सहज अध्यात्म संकल्पनातून त्यांनी मानवी जीवनाचे महत्व प्रतिपादन केले. विवेकानंदानी शिक्षणात साध्य आणि साधन यांचा विचार करताना साध्य इतकेच साधनेकडे लक्ष देणे महत्वाचे आहे. एकदा ध्येय ठरविले आणि त्याची साधने निश्चित केली म्हणजे ध्येयाचा विचार सोडून दिला. तरी चालते.

स्त्री शिक्षण विषयक विचार :

स्वामी विवेकानंद स्त्री शिक्षणाचे महत्व विशद करताना म्हणतात की, स्त्रियांचे जीवन विषादमय असेल तर कोणत्याही कुटुंबाची व देशाची उन्नती होण्याची अशाच नसते. स्त्री जाती पुढील अनेक गंभीर प्रश्न शिक्षणाने सहज सुटू शकतील असा विवेकानंदाचा विश्वास होता. सर्व साधारण समाजाचे शिक्षण आवश्यक आहे. याकडे दुर्लक्ष हेच आपले राष्ट्रीय पातक असून घोर अधःपतनाचे मूळ कारण आहे.

सामाजिक विकासासंबंधी विचार :

स्वामी विवेकानंदाना समाजातील अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा मान्य नव्हत्या ते तत्ववादी व तार्कीक विचार सरणीचे होते. त्यांनी जातीभेद, वर्णभेद, अस्पृश्यता यांना विरोध केला. मानवता, हीच एक जात आहे हे प्रतिपादन केले. त्यांनी बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, सतीप्रथा, पशुबळी या प्रथांना विरोध केला. या प्रथांना कोणताही शास्त्रीय आधार नाही हे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते मानवाला व्यक्ती स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्यातून मानवाच्या सर्वांगीण विकास घडून आला पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला. समाजाचा सर्वांगीन विकास हाच राष्ट्रीय विकास होय.

धर्म विषयक कार्य :

हिंदू धर्माचे अधिष्ठाता म्हणून स्वामी विवेकानंद यांचे नाव घेतले जाते. मात्र धर्माच्या नावावर माणुसकी सोडणाऱ्या व्यक्तींचा त्यांनी तिरस्कार केला. त्यांनी धर्माचे स्वरुप स्पष्ट करताना म्हटले आहे की धर्म माणसाकरीता आहे. धर्माने मानवाला कसे जीवन जगावे याची दिशा दिली. धर्माच्या आचरनातून मानवतावाद निर्माण झाला पाहिजे. जे दुर्बल, दुबळे आहेत त्यांना साहयता केली पाहिजे. सामुहिक स्वरुपाचे जीवन जगण्याचे तत्व प्रतिपादन करतो तोच धर्म होय. धर्माने प्राणी मात्रावर दया, करूणा दाखली आहे त्याचे पालन करणे हीच धर्माची शिकवण त्यांनी दिली.

संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत अध्ययनाच्या माध्यमातून स्वामी विवेकानंदाचे विचार आधुनिक पिढीला माहित होण्याकरिता मदत होत आहे. विवेकानंदाचे विचार, कार्य आणि त्यांचा दृष्टीकोन समजून घेण्याकरिता सदरील अध्ययन महत्वाचे ठरत आहे. सदरील अध्ययन मानून अध्यात्मवादी जीवन कसे जगावे. अध्यात्मातून वैयक्तिक व सामाजिक जीवन कसे जगावे याचे आकलन होण्यास सहाय्यभूत ठरत आहे. त्याच बरोबर आधुनिक काळातील तरुणांना विवेकानंदाचे ब्रह्मचार्य जीवन आणि अध्यात्मवादी जीवन यांची जाणीव निर्माण होत आहे.

सारांश :

स्वामी विवेकानंदानी अध्यात्वादी दृष्टीकोणातून शिक्षणाचे स्वरुप, शिक्षणाचा उद्देश, शिक्षणाचे कार्य संक्षिप्त स्वरुपात विशद केले आहे. तसेच समाजातील अनिष्ठ प्रथा, परंपरांना विरोध करुन समाज विकासाकरीता कोणते कार्य करावे याची सविस्तर दिशा मांडली आहे. तसेच त्यानी धर्माचे स्वरुप कार्य आणि धर्माचे महत्व मांडून मानव प्राण्याला जीवन जगण्याचा मार्ग दर्शविला आहे.

Lecturer in.......
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

संदर्भसूची :

1) काचोळे दा.धो.,'समाजशास्त्रीय परंपरा आणि संशोधन पध्दती' कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद २००५.
2) भिसाळ हनुमंत,'समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दती' कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद २०१५.
3) गाठाळ एस.एस. 'आधुनिक भारत कैलाश पब्लिकेशन्स' औरंगाबाद २०१४.
4) ठोंबरे सतीश, 'महाराष्ट्रातील समाज सुधारक', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद २०१०.
5) दाभोळकर दत्तप्रसाद, 'स्वामी विवेकानंदाची खरी ओळख'
6) रंजन राजीव, स्वामी विवेकानंद जीवन, विचार आणि कार्य.

***

Lecturer in.................
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

ISBN No. 978-81-958253-2-5

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर
संपादक
डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे
इतिहास विभागप्रमुख,महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर
मो. ९९२३३५१६७८

प्रकाशक
सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस
६२४, बेलानगर, भावसार चौक, तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५
मो. ९६२३९७९०६७
E-mail: shrishprakashan२००९@gmail.com
www.wiidrj.com

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)
९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ३० ऑगस्ट २०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूरच्या अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर
अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश गं. उंबरकर
मुद्रित शोधन : डॉ. अनिल मुंडे

मूल्य : ५००/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.

Lecturer in.....
Vasundhara Art C
Ghatnandur Tq. An

आधुनिक समाज सुधारकांना सामाजिक कार्याची प्रेरणा मिळाली. त्यांच्या सामाजिक कार्याला प्रस्तुत लेखनातून अभिवादन.

संदर्भसूची :

१) प्रा. मिसाळ हनुमंत, 'समाजिक संशोधन पध्दती', कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, २०१५.

२) डॉ. काचोळे दा. धो., 'समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दती', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २००६.

३) प्रा. गाठाळ एस. एस., 'भारतीय इतिहास', कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, २०१४.

४) प्रा. गाठाळ एस. एस., 'आधुनिक भारतातील सामाजिक, धार्मिक चळवळीचा इतिहास' कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१६.

५) http//M Marathi.net,Mahatma basa.

६) http//www.in Marathi.com.basave.

७) http//Wikipedia.

Lecturer in..............

Vasundhara Art College

Ghatnandur Tq. Ambajogai

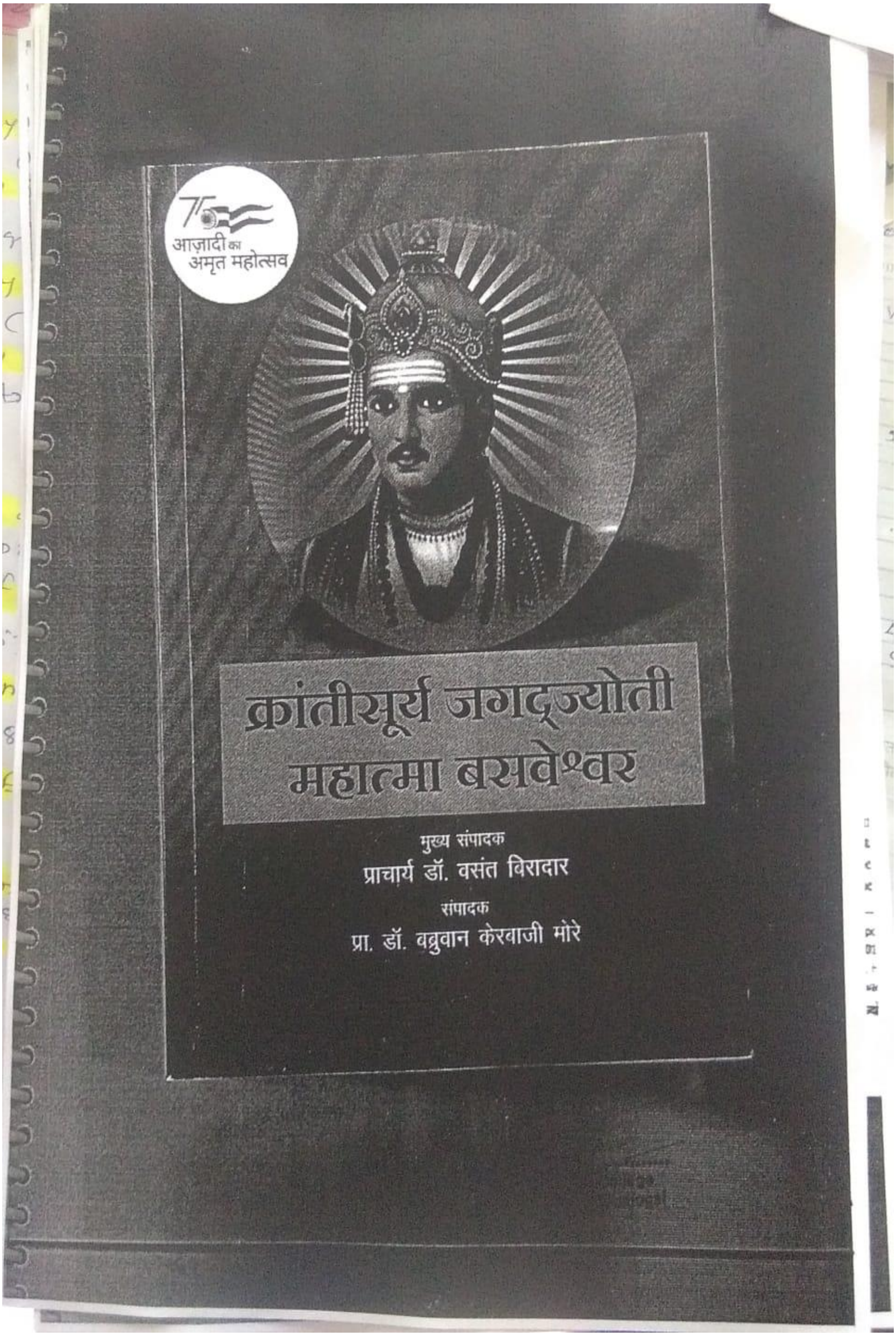
आज़ादी का अमृत महोत्सव
क्रांतीसूर्य जगद्ज्योती
महात्मा बसवेश्वर
मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
संपादक
प्रा. डॉ. वब्रुवान केरवाजी मोरे

२६.	"समाज सुधारणा चळवळीतील समतेचे दूत महात्मा बसवेश्वर"	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	२२१
२७.	क्रांतिकारी समाज सुधारक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	२२६
२८.	महात्मा बसवेश्वर एक आर्थिक विचारवंत	गणेश नामदेव घोडेकर	२३५
२९.	क्रांतिकारक समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर आणि शरण चळवळ	प्रा. प्रदीप बन्सीधर सिसोदिया	२४०
३०.	"जागतिक लोकप्रशासनात क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान : एक प्रशासकीय संशोधनात्मक अभ्यास"	डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	२५१
३१.	महात्मा बसवेश्वर आणि कार्ल मार्क्स	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२५७
३२.	क्रांतीसूर्य महात्मा बसवेश्वर महाराज	Dr.Manjushree Sanjay Dole	२६३
३३.	महात्मा बसवेश्वरांचे समाज सुधारणावादी विचार आणि कार्य	प्रा. डॉ. शेकोबा परशुराम ढोले	२६९
३४.	जगभरातील मान्यवरांच्या तर्फे महात्मा बसवेश्वरांचा जीवनगौरव	भोसले भागवत ज्ञानोबा	२७८
३५.	महात्मा बसवेश्वरांचे वचन साहित्यातील योगदान	भोसले वर्षा ज्ञानोबा	२८५
३६.	महात्मा बसवेश्वरांचे जीवनचरित्र : एक अभ्यास	प्रा. एस. एन. धांडे	२९२

Lecturer in ....
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

क्रांतिकारी समाज सुधारक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य

डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव

(इतिहास विभाग) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता. अंबाजोगाई, जि.बीड

प्रस्तावना :

भारतीय समाजातील अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा अंधश्रध्दा, लिंगभेद, जातीभेद, वर्णव्यवस्था, यांचे निर्मूलन करण्याकरिता अनेक राजे, महाराजे, संत आणि समाज सुधारक यांनी कार्य केले. राजे, महाराजे यांनी कायदे करुन,व आदेश काढून अनिष्ठ प्रथा, परंपरा बंद करण्याचे कार्य केले तर संत आणि समाजसुधारक यांनी अनिष्ठ प्रथा परंपराच्या दुष्परिणामासंबंधी जनजागृती करुन या अनिष्ठ प्रथा, परंपरा बंद करण्याचे कार्य केले. यामधील संत व समाज सुधारक या दोन्ही भूमिका पार पाडणारे महात्मा बसवेश्वर हे एक होय. महात्मा बसवेश्वर यांचा जन्म बाराव्या शतकात कर्नाटक राज्यातील विजापूर जिल्ह्यातील बागेवाडी या गावी लिंगायत जातीत झाला. त्यांच्या काळात समाजात स्त्री-पुरुष विषमता, वर्ण व जातीभेद, स्पृश्य-अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, मोठया प्रमाणात होती. तसेच अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा प्रचलित होत्या. या अनिष्ठ रुढी प्रथा, परंपरा बंद करुन मानवतावादी धर्म निर्माण करण्याचे महान कार्य महात्मा बसवेश्वर यांनी केले. त्यांच्या सामाजिक कार्याचे अध्ययन करण्याकरिता पुढील प्रमाणे मांडणी करण्यात आली.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

1) महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक दृष्टीकोनाचे अध्ययन करणे.
2) महात्मा बसवेश्वर यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
3) महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक कार्याचा परिणाम अभ्यासणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पुर्ततेकरिता खालील प्रमाणे गृहितकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहीतके :

1) महात्मा बसवेश्वर यांनी मानवतावादी दृष्टीकोन विकसीत केला.
2) महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक कार्यामुळे समाज विकासाला गती मिळाली.
3) महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक कार्यामुळे स्त्रिया व अस्पृश्य यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य व सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अधिकार मिळाले.

सदरील गृहितकांच्या पडताळणीकरिता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा आवलंब करण्यात आला.

संशोधन पध्दती व तथ्य संकलनाचे तंत्र :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा आवलंब करण्यात आला. या संशोधन पध्दतीच्याद्वारे संकलित तथ्यांची शाब्दिक स्वरुपात मांडणीकरुन त्यांना प्रामुख्याने द्वितियक स्रोताचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये प्रकाशित स्रोतामध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमीक पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रातील लेख, शासनाचे अहवाल इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला. तसेच अप्रकाशित स्रोतामधील निमशासकीय व खाजगी संस्थाचे अप्रकाशित अहवाल एम. फिल., पीएच.डी चे प्रबंध, इंटरनेट इत्यादीचा आवलंब करण्यात आली.

विषय प्रतिपादन :

Lecturer in...........
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

भारतामध्ये प्राचीन कालखंडापासून जाति व वर्ण व्यवस्था प्रचलीत आहे. वर्णव्यवस्थेमध्ये शुद्र वर्णाला कनिष्ठ माणून त्यांना अस्पृश्य संबोधण्यात आले. त्यांना व्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजिक, धार्मिक राजकीय, आर्थिक अधिकार नाकारुन परावलंबी केले. त्यांना पशुतूल्य वागणूक मिळू

लागली. त्यांचे जीवन दुःखमय बनले होते. तर उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांना कनिष्ठ माणून पुरुषसत्ताक पध्दती अस्तीत्वात आली. स्त्रियावर अनेक अनिष्ठ प्रथा, परंपरा लादण्यात आल्या. त्यांचे व्यक्ती स्वातंत्र्य व सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अधिकार नाकारण्यात आले. त्यामुळे स्त्रियांचे जीवन दुःखमय होऊन त्या परावलंबी झाल्या. स्मृती कालखंडापासून धार्मिक कार्याचे स्रोत वाढुन धार्मिक अंधश्रध्दा मोठया प्रमाणात निर्माण झाली. जीवनातील सुख-दुःखाचे कारण ईश्वरवादी बनले. त्यामुळे समाज अंधश्रध्दावादी बनला. समाजातील वर्ण व जातीभेद, स्पृश्य-अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष यांच्यातील श्रेष्ठ-कनिष्ठ दर्जा इत्यादीला महात्मा बसवेश्वर यांनी विरोध करुन मानवतावादी दृष्टीकोन आणि स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करण्याकरिता पुढीलप्रमाणे कार्य केले.

1)वर्ण व जातीभेदाचे निर्मूलन :

महात्मा बसवेश्वर यांनी वर्णव्यवस्थेचे खंडण करुन सर्व मानव जात एकाच ईश्वराची उत्पत्ती आहे. निर्मित्याने कोणताही वर्णभेद निर्माण केला नाही. त्यामुळे वर्णभेद बाळगुणये याची जनजागृती केली. त्यांनी वर्णभेदाचे निर्मूलन व्हावे याकरिता आपल्या राजदरबारी शुद्रांना अधिकार पदाची काने दिली. जाती भेद संपूष्टात आणण्याकरिता त्यांनी जातीची निर्मिती मानवाने केली आहे, हे समाजाला समजावून सांगण्याचे कार्य केले जाती ईश्वर निर्मित नसून त्या व्यवसायावरुन मानवाने निर्माण केल्या आहेत. त्यामुळे कोणतीही जात श्रेष्ठ-कनिष्ठ नाही. सर्वच वर्ण व जातीचे व्यक्ती समान आहेत. हे समाजाला पटवून दिले.

2)समता, प्रेम आणि बंधुत्व याची शिकवण :

महात्मा बसवेश्वर यांनी सवर्ण-दलित, स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी सर्व समान आहेत हे समाजाला पटवून दिले. प्रत्येक व्यक्तीने इतरांशी सहकार्याने, प्रेमाने वागणे हा मानवाचा धर्म आहे हे समजावून सांगितले तसेच इतरांच्या सुख-दुःखात सहभागी होणे हा मानवतावादी धर्म

सर्वच जाती धर्मांच्या व्यक्तींनी बंधूभावाने वागावे अशी शिकवण त्यांनी दिली.

स्पृश्य-अस्पृश्य, श्रेष्ठ-कनिष्ठ भेदभावाला विरोध आणि समानतेचा पुरस्कार :

महात्मा बसवेश्वर यांना स्त्री-पुरुष हा भेद मान्य नव्हता ते म्हणतात स्त्री-पुरुष हे मानवी जीवनाचे दोन भाग आहेत. स्त्री शिवाय पुरुषांचे अस्तित्व सिध्द होऊ शकत नाही. स्त्री-पुरुष यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेद होऊ शकत नाही. सर्वच एकसमान आहेत.

स्त्री-पुरुष समानता :

महात्मा बसवेश्वर यांना स्त्री-पुरुष हा भेद मान्य नव्हता. ते म्हणतात स्त्री-पुरुष हे मानवी जीवनाचे दोन भाग आहेत. स्त्री ही पुरुषांच्या कृत्वाच्या पाठीमागील प्रेरणा आहे. तिच्या अस्तीत्वामुळेच कर्तृत्वान पुरुष जन्माला येतात. ती सर्वस्वाचा त्याग करुन परहित जोपासते. ती त्यागी आहे. म्हणूनच पुरुषांचे अस्तित्व निर्माण होते. स्त्री-पुरुष हे समान आहेत. त्यांच्यात कोणालाही कमी समजले तर समाजाची घडी विस्कटित होईल.

अंधश्रध्दा निर्मुलन :

महात्मा बसवेश्वर यांच्या काळात धार्मिक अंधश्रध्दा मोठ्या प्रमाणात होती. प्रत्येक सुख-दुःखा चे कारण व स्वरुप हे धार्मिक दृष्टीने पाहिले जात होते. त्यामुळे मानवाची विवेकशिलता आणि वैचारिकता यांचा अस्त झाला होता. या अंधश्रध्देला त्यांनी विरोध केला धर्मांची प्रमुख शिकवण ही मानवतावादी किया आहे हे पटवुन दिले. धर्मांकरिता प्राण्यां जीवांना दुःख देणे ही अंधश्रध्दा आहे हे समजावून सांगितले. त्यामध्ये उपवास करणे, देवदेवतांना पशुबळी देणे, देवदेवतांच्या नावे मुलांना पोतराज, मुरळी, जोगती म्हणून सोडणे. ज्योतिषाला इच्छा करणे, मांत्रिक-तांत्रिक, भानामती हे सर्व थोतांड आहे असे परखड मत त्यांनी मांडले.

Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

धार्मिक कर्मकांडाचे निर्मूलन :

महात्मा बसवेश्वर यांच्या काळात धार्मिक कर्मकांडाचे स्तोम फोफावले होते. सर्वत्र मूर्तीपुजा, यज्ञ, होम, हवन, मंत्र, तंत्र, जप, तप होते. या धार्मिक कर्मकांडातून संत साधु, पुजारी, धर्मगुरु, मांत्रिक, तांत्रिक सामान्य भोळया लोकांना आर्थिकदृष्टया लुटीत होते. लोकांच्या मनात धार्मिकतेची भिती निर्माण करुन कनिष्ठ प्रथा निर्माण करीत होते. अशा धार्मिक कर्मकांडाला त्यांनी विरोध केला. यामध्ये त्यांनी मूर्तीवर दुध, दही, तुप ओतण्यास विरोध केला. तसेच मुर्तीला दान धर्म करण्यास विरोध केला. संत, साधू, मांत्रिक, तांत्रिक, पुजारी, धर्मगुरु यांना मूर्तीपुजेकरिता दक्षणा देण्यास विरोध केला. तसेच धार्मिक कार्याकरिता पशुहत्या, उपवास, नवस, जप,तप यांना विरोध करुन या धार्मिक कर्मकांडाचे मानव व समाज यावर दुष्परिणाम कसे होत आहेत, याची जाणीव त्यांनी समाजाला करुन दिली. त्यामुळे धार्मिक कर्मकांडाचे प्रस्थ कमी झाले.

स्त्रियासबंधी अनिष्ठ प्रथांना विरोध :

बसवेश्वर यांच्या काळात स्त्रियांचे जीवन बंदीस्त झाले होते. त्यांच्यावर अनेक अनिष्ठ, प्रथा लादल्या गेल्या होत्या. यामध्ये बालविवाह, बहूपत्नी विवाह, कुमारी-जरठ विवाह, सती प्रथा, पडदापध्दती, विधवा पुनर्विवाह बंदी इत्यादी प्रथांमुळे स्त्रिया पशूतुल्य जीवन जगत होत्या. या अनिष्ठ प्रथांना त्यांनी विरोध करुन प्रौढ विवाह समती विवाहाचा पुरस्कार केला. तसेच सती प्रथेला विरोध करुन विधवा पुनर्विवाहाचा स्विकार केला. ते म्हणतात विवाह हा स्त्री-पुरुषांना सहजीवन जगण्याचा मार्ग आहे. त्यामुळे मुला-मुलींनी सहजीवनाचा जोडीदार स्वतः निवडावा. विधवांनी विधवा धर्माचे पालन करण्याची गरज नाही. त्यांनी सामान्य स्त्रिया प्रमाणे जीवन जगावे. त्यांना पुनर्विवाह करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्यांनी सती जाऊ नये. सती प्रथेला कोणत्याही धार्मिक ग्रंथात स्थान नाही. सती प्रथा ही समकालीन कर्मठ पुरुषसत्ताक पध्दतीने स्वतःच्या स्वार्थाकरिता सुरु केली

आहे. माता-पित्याने आपल्या मुलीला दासी, मुरळी, जोगती म्हणून सोडू नये. ईश्वराने निर्माण केलेल्या बालकांना ईश्वर आपला दास बनवित नाही. पत्नी ही पतीची दासी नसून सहजीवन जगणारी अर्धांगीणी आहे म्हणून पुरुषांसमान व्यक्ती स्वातंत्र्य तीला आहे. स्त्री-पुरुष हे समान असल्यामुळे स्त्रियांनी पडदा पध्दती वापरु नये. तिला उघड चेहऱ्याने जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

शुभ-अशूभ याचे खंडण :

महात्मा बसवेश्र्व यांनी शुभ-अशुभ या कल्पनेला विरोध केला. यामध्ये मंदिरात स्त्रियांनी जाणे, विधवांना स्पर्श करणे, त्यांचे तोंड न पाहणे, जन्म-मृत्यू यांचे सुतक पाळणे. अस्पृश्यांचा स्पर्श होणे, मुके प्राणी आडवे जाणे अशा अशुभ कल्पनेला त्यांनी विरोध केला. ते म्हणतात कोणतीही क्रिया शुभ नसते, क्रिया अशुभ नसते, क्रियां ही जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. प्रत्येक क्रियाची निश्चित रचना असते. या क्रियाला शुभ अथवा अशुभ मानता येत नाही. कारण प्रत्येक कृती निर्माण होते. तेंव्हाच तीचा अस्त केंव्हा होणार ही ठरलेले असते. म्हणजेच जन्म, मृत्यू हा ठरलेला क्रम आहे. त्यामध्ये शुभ, अशुभ संबोधता येत नाही. विधवा हे मृत्यूची घटना आहे, तरी नैसर्गिक कृती आहे. त्यामुळे विधवांना, अथवा अस्पृश्यांना अशूभ मानता येत नाही. तर ती एक जीवनाची कृती आहे. या शुभ-अशुभाला कोणत्याही शास्त्रात पुरावा नाही.

एकेश्वरवाद आणि विश्व बंधुत्वाचा पुरस्कार :

बसवेश्वराने बहू ईश्वर वादाला विरोध केला. त्यांच्या मते, सृष्टीचा कर्ता करविता एकच ईश्वर आहे. त्याची बहुरुपे मानवाने निर्माण केली. त्यामुळे बहू ईश्वर ही विचार श्रेणी निर्माण होत नाही. त्यामुळे बहू ईश्वर व त्यांचे वेगवेगळे विचार स्विकार करण्याची गरज नाही एकाच ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करुन त्याच ईश्वराची विचारसरणी स्विकारावी बहू ईश्वर वाद निर्माण करुन सामाजिक संघर्ष निर्माण करु नये.

दलितांचा उध्दार आणि रोटी-बेटी व्यवहाराचा पुरस्कार :

महात्मा बसवेश्वर यांच्या काळात दलित समाज पशूतुल्य जीवन जगत होता. त्यांना सामाजिक, धार्मिक अधिकार नाकारण्यात आले होते. त्यांचा सामजिक संपर्क वंचित होता. त्यांना व्यक्ती स्वातंत्र्याचाही आधार करता येत नसे अशा दलित समाजाला व्यक्ती स्वातंत्र्य देऊन त्यांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, अधिकार देण्याकरिता अनुभव मंडपाची स्थापना केली. या अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून सर्वच धर्माच्या व्यक्तींना एकत्र बोलावून त्यांना मानवा-मानवातील दुजाभाव हा सामाजिक विकासाला घातक आहे, हे पटवून दिले जात असे. त्याचबरोबर दलितांनी आपले अस्तित्व निर्माण करावे या करिता त्यांनी स्वच्छ राहणे, चांगला आहार घेणे. निकृष्ट कामे नकरणे व सामूहिकरित्या एकात्मतेने राहणे, आपल्या वरील अन्याय अत्याचाराला विरोध करणे. इत्यादीचे मार्गदर्शन केले जात असे.

बसवेश्वराच्या मते दलितांचा उध्दार करावयाचा असेल तर रोटी, बेटी व्यवहार घडून आला पाहिजे. जेंव्हा आंतरजातीय विवाह घडून येतील तेंव्हा दलित-सवर्ण हा भेद कमी होईल. तसेच अस्पृश्यता संपूष्टात येईल. सामाजिक एकात्मता निर्माण होईल. मानवता हा एकच धर्म स्थापन होईल. स्त्री-पुरुष हे दोनच घटक शिल्लक राहतील.

सामाजिक सुधारणांवर भर :

महात्मा बसवेश्वर यांनी आपल्या जीवनात व राजसत्तेच्या काळात सामाजिक सुधारणेवर भर दिला. यामध्ये समाजातील विषमता दुर केली. ज्यात दलित-सवर्ण, स्त्री-पुरुष, इत्यादी होय. तसेच समाजातील अंधश्रध्दा आणि धार्मिक कर्मकांडे यांचे निर्मूलन केले. यामध्ये जादू, भानामती, देवदेवतांचे नवस, पुत्र संतती प्राप्ती करीता अघोरी विधी, पशूहत्या, मूर्तीपुजा, धार्मिक कर्म कांडातील अतार्कीक क्रिया जसे की, शारीरिक उपवास, पशूहत्या, होम हवन, शुभ-अशुभ, जन्म-मृत्यू, सुतक

इत्यादीचे खंडण करुन त्याचे दोष दाखवले. हया अनिष्ठ प्रथा बंद करुन एक ईश्वरवाद व सामाजिक समानता निर्माण केली. तसेच मानवाला आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी होण्याकरिता कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हे सांगितले त्यामुळे त्यांनी स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य करण्याचे स्वरुप दिले. तसेच समाज विकासाकरिता सर्व स्त्री-पुरुषांनी एकत्रित येण्याची आवश्यकता आहे हे पटवून दिले. सामाजिक भेदभाव हा मानव व समाज यांच्या विकासाला अडथळा आहे हे पटवून दिले.

अध्ययनाचे महत्व :

महात्मा बसवेश्वर हे १२ व्या शतकातील समाजसुधारक आहेत. त्यांच्या काळामध्ये समाजात स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री-पुरुष, धार्मिक परखडता हा भेदभाव विकोपाला गेला होता. समाजात लहान लहान गट निर्माण झाले होते. ते एकमेकांचा मानसिक, शारिरीक, आर्थिक, बौध्दिक शोषण करीत होते. अशा समाजाला एका ईश्वर वादामध्ये आणून त्यांच्यात मानवतावाद निर्माण करणे, हे कठीण कार्य बसवेश्वरांनी केले. त्यांच्या कार्याचा परिचय आधुनिक समाजाला व्हावा तसेच त्यांनी समाजाच्या उन्नतीकरिता कशा स्वरुपात दृष्टीकोन बाळगला, याची जाणीव अभ्यासकांना या अध्ययनातून होत आहे. तसेच १२ व्या शतकातील सामाजिक जीवनाचा परिचय आणि जीवन पद्धती याचे अध्ययन प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून घडून येत आहे.

सारांश :

महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक कार्य हे बाराव्या शतकातील असल्यामुळे त्या काळातील परिस्थिती परखड होती. अशा प्रखड परिस्थितीमध्ये सामाजिक रोष पत्कारुन सामाजिक सुधारणा करण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. त्याच्या सामाजिक कार्याला उजाळा देण्याचे कार्य प्रस्तुत संशोधनातून होत आहे. त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्यामुळे

Lecturer in
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

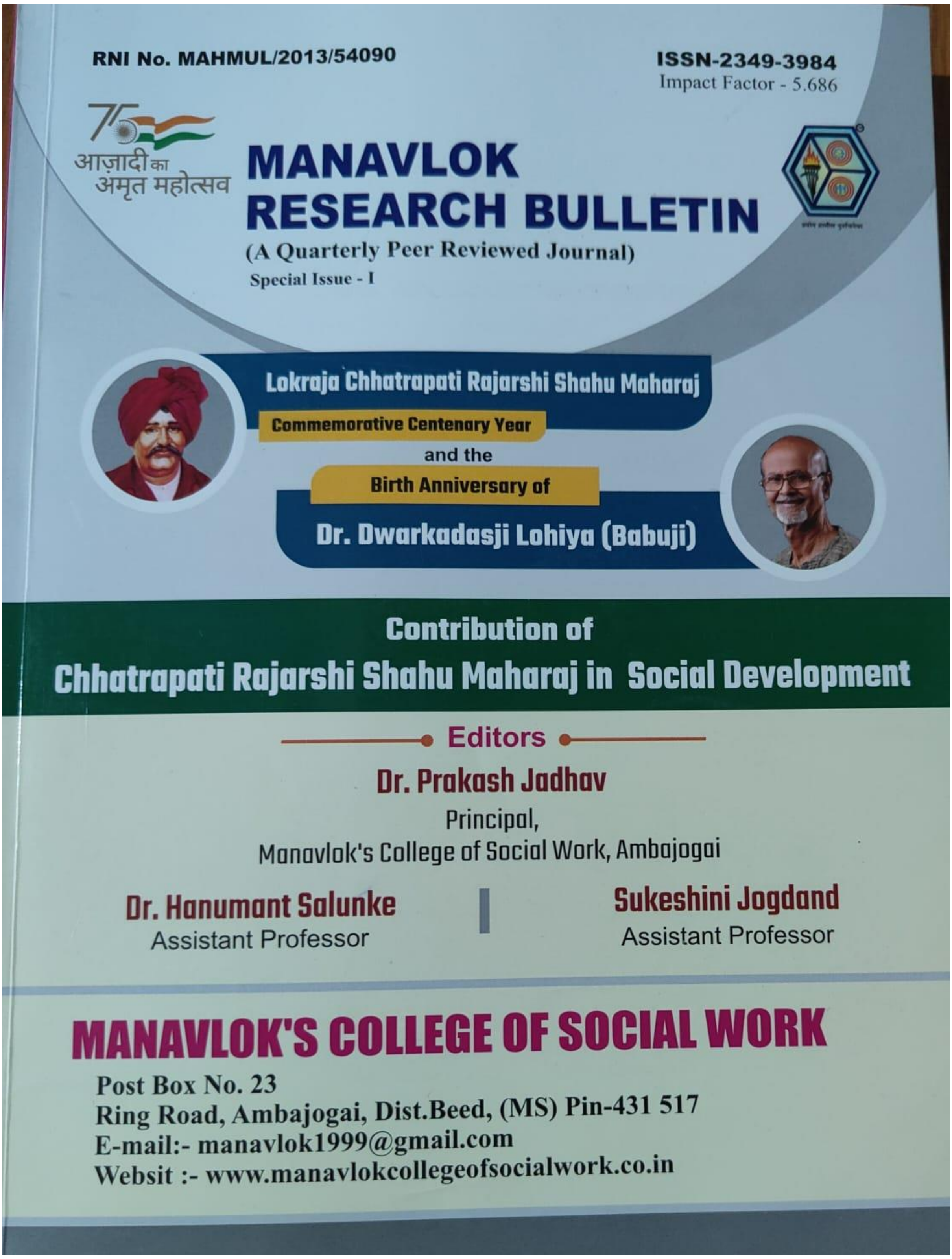
RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984

Impact Factor - 5.686

आज़ादी का अमृत महोत्सव

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Peer Reviewed Journal)

Special Issue - I

Lokraja Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj

Commemorative Centenary Year

and the

Birth Anniversary of

Dr. Dwarkadasji Lohiya (Babuji)

Contribution of

Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj in Social Development

Editors

Dr. Prakash Jadhav

Principal,

Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

Dr. Hanumant Salunke

Assistant Professor

Sukeshini Jogdand

Assistant Professor

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Work

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Work
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Work
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Work
Sukeshini Jogdand
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Work

Advisory Board
Dr. Keshav Walke
Professor,
Matru Seva Sangh Institute of Social Work,
Nagpur
Dr. Smita Awachar,
HOD,
Department of Sociology, Dr. B.A.M.University,
Aurangabad
Dr. Gangadhar B. Sonar,
Chairman
Dept. of Social Work, Karnataka State
Akkamahadevi Women's University, At Toravi- 586108
Dist. Vijaypura, Karnataka
Email: gbsonar@kswu.ac.in
Dr. Avinash Gedam
Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Chikhali
Road, MIDC, Buldhana
Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal,
Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Assst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College,
Sonpeth, dist. Parbhani
Dr. Kisan Pawar
Principal, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wadvani, Dist. Beed
Dr. Rajkumar Mhaske
Principal, Jalna College of Social Work,
Ramnagar, Jalna
Dr. Manisha Manjramkar
Associate Professor, Jawaharlal Nehru College of
Social Work, CIDCO, New Nanded
Dr. Sakure S. M.
Principal, Sushilabai Ramchandrarao
Mamidwar College Of Social Work
Padoli, Chandrapur, 442406

Date of Publication:-
07 September- 2022

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Work, Ambajogai.'
Price : Rs. 500/-

Typeset By:- Bibhishan Ghadge, Niranjan Jogi
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

Manavlok Research Bulletin

Sept. 2022 - Special Issue ISSN -2349-3984 Impact Factor 5.686

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1	"लोकराजा शाहू महाराजांचा समग्र विकासाचा दृष्टिकोन" *सुभाष वारे*	02
2	परीवर्तनाच्या चळवळीतील आमचे प्रेरणास्थान : बाबुजी *डॉ. प्रकाश जाधव*	07
3	राजर्षी शाहु महाराज यांचे आधुनिक समाज निर्मीतीतील योगदानः एक अभ्यास प्रा.डॉ. मेघराज ए. कपुरडेरीया	10
4	राजर्षी शाहू महाराज : स्त्रीमुक्ती सुधारणेचा अभ्यास डॉ. प्रकाश जाधव	19
5	लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार व सद्यस्थिती डॉ. हनुमंत अंगदराव साळुंके	26
6	छत्रपती शाहू महाराजांचे व्यापार विषयक धोरण प्रा. डॉ. अशोक चव्हाण	33
7	छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांची राष्ट्रबांधणीतील राजकीय दुरदृष्टी *प्रा. सुकेशिनी संजय जोगदंड,*	42
8	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान प्रा.जोगदंड मकरंद बळीराम	49
9	राजर्षी शाहू महाराज यांचे वंचित घटकाच्या पुनरूत्थानातील योगदानः- राजर्षी शाहू महाराज – परिचय Mr. Datta K. Karande	53
10	राजर्षी शाहु महाराज यांचे कृषी व सिंचन क्षेत्रातील योगदान महेश मुरलीधर मुंडे	60
11	राजर्षी छत्रपती शाहु महाराजांचे सामाजीक योगदान प्रा.डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	67
12	राजर्षी शाहु महाराज यांचे कृषी व सिंचन क्षेत्रातील योगदान प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे	70

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान

प्रा.जोगदंड मकरंद बळीराम
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता. अंबाजोगाई, जि.बीड

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रामध्ये जे जाणता राजा आणि कर्ते समाज सुधारक होऊन गेले. त्यामध्ये कोल्हापूर संस्थानिकाचे राजे राजर्षी शाहू महाराज हे एक होय. शाहू महाराजांच्या काळात समाज ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णामध्ये विभागाला होता. यापैकी ब्राह्मणाला सर्वांगीण स्वातंत्र्य आणि अधिकार होते. त्यांचे राज दरबारी आणि नोकऱ्यामध्ये वर्चस्व होते. त्यांच्या हातात सर्वस्वी राजसत्ता होती. तर क्षत्रिय आणि वैश्य हे ब्राह्मण वर्गाच्या हाताखाली काम करीत होते. त्यांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक स्वातंत्र्य व अधिकार होते. परंतू शुद्र आणि स्त्रिया यांना व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सर्वांगीन अधिकार नाकारले होते. म्हणूनच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक अधिकारापासून वंचित असणाऱ्या गटांना वंचित घटक म्हणून संबोधले जाते. या वंचित घटकात अस्पृश्य, स्त्रीया, मजूर, कामगार यांचा समावेश होतो. या वंचित घटकाचे जीवन पशु पेक्षा ही हिन स्वरुपाचे होते.

राजर्षी शाहू हे जाणता राजा होते. तसेच ते मानवतावादी आणि समानतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी वंचित घटकाचे हीन स्वरुपाचे जीवन जवळून पाहिलेहोते. वंचित घटकाचे दुःखमय जीवन पाहुन त्यांना वाईट वाटत असे. त्यांनी वंचित घटकाच्या दुःखमय जीवनाचे प्रमुख कारण त्यांचे अज्ञान आहे. हे ओळखले होते.

वंचित घटकाला स्व अस्तित्वाची जाणिव करुन द्यावयाची असेल तर त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. हे त्यांनी निश्चित केले. त्यांच्या मते शिक्षणाशिवाय कोणत्याही व्यक्तीची, समाजाची अथवा देशाची उन्नती होऊ शकत नाही. शिक्षणाच्या माध्यमातून दुबळयांचे सशक्तीकरण होऊ शकेल हे सिध्द करुन दाखवण्या करिता त्यांनी आपल्या संस्थानात सर्वच जातीधर्माच्या मुलांकरिता शाळांची स्थापना करुन प्रथमतः समाज सुधारनेची मुहुर्तमेढ रोवली. त्यांचा शिक्षणा विषयाचा दृष्टीकोन आणि शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेण्याकरिता प्रस्तुत संशोधन विषयाला अनुसरुन पुढील प्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली.

संशोधन पध्दती :

१) शाहू महाराजांचा शिक्षणा विषयाचा हेतू अभ्यासणे.
२) शाहू महाराजांनी शिक्षण संबंध केलेल्या सुविधांचे अध्ययन करणे.
३) शिक्षणाचा वंचित घटकावर झालेल्या परिणामाचा आढावा घेणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पुर्ततेकरीता खालील गृहितकृत्यांची मांडणी करण्यात आली.

गृहितके :

१) शाहू महाराजांचा शिक्षण विषयक हेतू उदात आहे.

अस्पृश्यांच्या शाळांची संख्या १६ झाली त्यामध्ये ४१६ विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. तर १९१२ मध्ये शाळांची संख्या २७ आणि शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ६३६ इतकी होती.

स्पृश्य व अस्पृश्य यांचा शैक्षणिक दर्जा समान पातळीवर आणण्यासाठी व अस्पृश्य विद्यार्थ्यांमध्ये शाळेच्या वर्गात जाण्याची पात्रता निर्माण करण्यासाठी शाहू महाराजांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी विशेष पात्रता वर्ग सुरु केले. या वर्गात मातृभाषा, मराठी, इंग्रजी, हिंदी यांची विशेष सुविधा करण्यात आली. ह्या भाषा शिकविण्या करीता विशेष शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली.

शाहू महाराजांनी कोल्हापूरामध्ये १९०६ मध्ये अस्पृश्याकरिता रात्रीची शाळा सुरु केली. पुढील काळा करिता ही शाळा कायम स्वरुपी केली. या शाळेवर शासकीय अधिकाऱ्याची नियंत्रक म्हणून नेमणूक केली. या शाळे करीता प्रति महिना ९६ रुपये खर्चाची तरतुद करण्यात आली. तसेच शाहू महाराजांनी विद्यार्थ्यांनी शिक्षणात गती घ्यावी विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणासंबंधी इच्छा निर्माण व्हाव्यात त्यांना शिक्षणाकरिता आर्थिक मदत मिळावी याकरीता शिष्यवृत्ती देण्याचे धोरण स्विकारले. अस्पृश्यांच्या मुलांकरीता शैक्षणिक शिष्यवृत्तीचा आदेश ही काढला.

शाहू महाराजांनी समाजातील स्पृश्य-अस्पृश्यता कमी करण्या करीता वर्ण व जातीला अनुसरुन असणाऱ्या शाळा २८ सप्टेंबर १९१९ रोजी बंद केल्या. अस्पृश्यांच्या मुलांना सवर्णाच्या मुलांच्या शाळेत प्रवेश देण्याचा आदेश काढला. या आदेशात नमुद करण्यात आले की, कोणत्याही शिक्षकाने अथवा विद्यार्थ्यांने शिवा शिव पाळावयाची नाही. सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्रीत बसविण्यात यावे. त्यांना समान स्वरुपात शिक्षण द्यावे. सरकारी शाळेतील अस्पृश्य व गरीब मुलांना मोफत पाटी, पेन्सील, पुस्तक, गणवेश देण्याची सुविधा करण्यात आली. तसेच विद्यार्थ्यांना प्रथम, द्वितीय क्रमांक मिळविण्याकरीता विशेष बक्षीस ठरविण्यात आले.

शाहू महाराजांनी गोर-गरीब व वंचित घटकातील मुला-मुलींचया शिक्षणाचा आर्थिक बोजा माता-पित्यावर पडू नये. या करीता शिष्यवृत्तीची विशेष सुविधा सुरु केली. शाहू महाराजांनी १९२० पासुन अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी सढळ हाताने मदतीचे धोरण सुरु ठेवले. त्यांनी अस्पृश्यांच्या मुली करीता विशेष शिष्यवृत्तीची सुविधा केली. शिष्यवृत्ती देण्याकरीता संस्थानात मुली उपलब्ध नसतील तर ती शिष्यवृत्ती संस्थाना बाहेरील मुलींना देण्यात यावी असा आदेश काढण्यात आला.

शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री शिक्षण विषयक अत्यंत पुरोगामी धोरण स्वीकारले होते. संस्थानातील स्त्री शिक्षणाची व्यवस्था पाहण्यासाठी त्यांना स्त्री शिक्षणाधिकाऱ्याचे विशेष पद निर्माण केले होते. कोल्हापूर संस्थानात मुला-मुलीकरीता एकत्रीत शाळा होत्याच परंतू शाहू महाराजांनी मुलीं करीता स्वतंत्र शाळा सुरु केल्या. मुलीचे उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण वाढावे म्हणून त्यांच्या पास होण्याच्या प्रमाणात शिक्षकांना विशेष इनाम ठेवले. हुशार मुलींना शिक्षणात आर्थिक टंचाई निर्माण होऊ नये याकरीता विशेष शिष्यवृत्तीची सुविधा करण्यात आली. उच्च शिक्षणाकरीता शिष्यवृत्ती मध्ये विशेष वाढ करण्यात आली.

मुलीच्या उच्च शिक्षणाच्या बाबतीमध्ये शाहू महाराजांनी उदार दृष्टीकोन ठेवला राजाराम कॉलेज मध्ये शिकणाऱ्या सर्व मुलींना त्यांनी शिक्षण मोफत केले. उच्च शिक्षणाकरीता विदेशी जाणाऱ्या मुलींच्या खर्चाची सुविधा करण्यात आली. विदेशात उच्च शिक्षण घेऊन परत आलेल्या मुलींना संस्थानामध्ये वरिष्ठ अधिकारी या पदावर नेमण्यात आले. शाहू महाराजांच्या मुलीच्या शिक्षणा संबंधीच्या उदारमतवादी

२) शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक सुविधामुळे वंचित घटकांना शिक्षण ची सुविधा झाली.

३) शाहू महाराजांनी शिक्षणापासुन वंचित घटकाचा उध्दार केला.

प्रस्तुत गृहितकांच्या पडताळणी करिता पुढीलप्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात झाला.

संशोधन पध्दती :

सदील अध्ययना करीता वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा आवलंब करण्यात आला आहे. अध्ययनाला अनुसरुन तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीयक स्त्रोताचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित स्त्रोतांचा वापर केला. प्रकाशित स्त्रोतांमध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमीक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय व निम-शासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तर अप्रकाशित स्त्रोतामध्ये एम.फिल., पीएच.डी. चे प्रबंध इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

शाहू महाराजांच्या काळामध्ये शिक्षणाचा विकास व प्रसार झालेला नव्हता दलित व वंचित घटकातील व्यक्ती निरक्षर होत्या. त्यांना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणिव नव्हती. ब्राम्हण आणि सवर्ण वर्ग वंचित घटकाचे शारीरिक, मानिसक, आर्थिक शोषण करीत होते. वंचित घटकाचे जीवन पशु पेक्षा ही हिन होते. वंचित घटकाच्या दुःखमय जीवनाचे स्वरुप पाहुन शाहू महाराजांना मनस्वी दुःख वाटत असे. त्यांनी जाणून घेतले होते की, वंचित घटकाच्या दुःखाचे कारण त्यांचे अज्ञान आहे. हे अज्ञान दुरकरण्या करिता त्यांना शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शाहू महाराजांनी शिक्षणाची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी शैक्षणिक सुविधावर भर दिला.

राजर्षी शाहू महाराज एक अत्यंत दुष्टे राजे होते. कोल्हापूर सारख्या अन्य संस्थांनांच्या तुलनेत छोटया असणाऱ्या संस्थानाला केवळ राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्यामुळे देशपातळीवर लौकिक प्राप्त झाला. रयत्तेच्या कल्याणाचा हिताचा सदोसिद विचार करणारा आणि त्यासाठी विविध योजना आखुन त्या प्रत्याक्षात आणण्यासाठी झटणारा सह्याद्री व लोककल्याणकारी राजा म्हणून त्यांना ओळखले जाते.

शाहू महाराज सन १९१२-१३ पासुन आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे याबाबत गांभिर्याने विचार करीत होते शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसारासाठी त्यांनी वतनी शिक्षक नेमण्याचा प्रयत्न केला मात्र त्यात त्यांना फारसे यश आले नाही. परंतू त्यांनी आपल्या संस्थानिकाल २४ जुलै १९१७ रोजी घोषीत केले की, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात येत आहे. या करिता त्यांनी ८० हजार रुपये शैक्षणिक सुविधावर खर्च केले. तर २० हजार रुपये शाळेच्या इमारत बांधकामावर खर्च केले. तसेच २१ सप्टेंबर १९१७ रोजी कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला कायद्याचा जाहिरनामा काढून प्रसिध्द करण्यात आला. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा उद्देश सर्व प्रजाजनांना लिहिता वाचता यावे. प्रत्येक मुलाला शिक्षण मिळावे हा होय.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या कालखंडात स्पर्श-अस्पृश्याची भावना तीव्र होती. त्यामुळे सर्वत्रच स्पृश्य व अस्पृश्यांच्या शाळा स्वतंत्र होत्या. कायद्याने ही भावना संपुष्टात आणणे शक्य नव्हते. ही भावना दूर करण्यासाठी जनजागृतीची गरज होती. म्हणून शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांत शिक्षण विषयक जागृती निर्माण करणे आणि त्यांच्या शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वाढविणे या गोष्टीला त्यांनी प्राध्यान्य दिले. त्यामुळे १८९४ मध्ये अस्पृश्यांच्या फक्त पाच शाळा होत्या त्यामध्ये १६८ विद्यार्थी होते. तर १९०७-०८ मध्ये

18

महाविद्यालयीन शिक्षणात डिजीटल ग्रंथालयाची भूमीका व ग्रंथपालाचे बदलते स्वरूप

डॉ.गोविंद सुर्यभान घोगरे
ग्रंथपाल,
लोकमान्य कला महाविद्यालय, सोनखेड, ता.लोहा, जि.नांदेड

प्रा.विलास गोपीनाथराव किर्दंत
ग्रंथपाल,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जि.बीड

==============**********===============

सार :

वर्तमान युग हे स्पर्धेचे युग आहे. मानवाला प्रत्येक गोष्ट ही तात्काळ हवी आहे. याला शिक्षणक्षेत्र देखील अपवाद नाही. यामुळेच शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अनेक नवीन बदल होत असल्याचे दिसून येत आहे. यामुळेच आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात अनेक नवीन शैक्षणिक पध्दती, साधने, संकल्पना उदयास येत आहेत. यातून शिक्षणाचे स्वरूप बदलत आहे. या बदलत्या शिक्षणाला अनुसरून ग्रंथालय देखील डिजीटल होत आहेत, त्यामुळे ग्रंथपालाचे स्वरूप देखील बदलत असल्याचे समोर येत आहे.

प्रस्तावना :

शिक्षणामुळेच माणसाचा सर्वांगीण विकास होतो. शिक्षणामुळेच माणूस हा ज्ञ

ानी व बुध्दिमान बनत असतो.

याराठी मानवाला शिक्षणाची गरज असते. अन, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा नंतर मानवाची शिक्षण ही देखील मुलभूत गरज आहे असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. हिच शिक्षणाची गरज ओळखून शिक्षण देण्यासाठी समाजामध्ये शैक्षणिक संस्था निर्माण होऊ लागल्या. महाविद्यालय ही देखील ज्ञानदानाचे कार्य करणारी प्रमुख संस्था आहेत. महाविद्यालयात प्रामुख्याने तीन कार्य पार पाडले जाते. यामध्ये १. अध्ययन. २. अध्यापन व ३. संशोधन हे आहेत. महाविद्यालयात अध्ययनाव्दारेच विद्यार्थ्यांना ज्ञान देऊन त्यांच्या अंगी असणारे सुप्त गुण व त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास केला जातो. तर अध्यापन ही प्राध्यापकांच्या संदर्भातील संकल्पना असून अध्यापनातून प्राध्यापक हे वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांना विषयाला अनुसरुन मार्गदर्शन करतात. तसेच संशोधन हे प्राध्यापक व विद्यार्थी दोनही केंद्रीत संकल्पना आहे. परंतु या तीनही संकल्पना ही या ग्रंथालयाशी निगडीत आहेत. कारण विद्यार्थ्यांना अध्ययन करायचे असेल तर त्यांना वेगवेगळे पुस्तके घ्यावे लागतात, ते ग्रंथालयातूनच मिळतात. तसेच प्राध्यापकांना अध्यापनासाठी क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ यांची आवश्यकता असते, याची पुर्तता देखील ग्रंथालयाव्दारेच केली जाते. तर संशोधनासाठी मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळे क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ. जर्नल्स, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे यांची आवश्यकता असते. हे संशोधकाला सर्वच खरेदी करणे शक्य नसते. त्यामुळे हे मिळवण्याचा सर्वात मोठा स्त्रोत म्हणजे ग्रंथालय हे आहे. तेंव्हा विद्यार्थ्यांना विषयाचे

संपूर्ण ज्ञान मिळावे, प्राध्यापकांना अध्यापनासाठी लागणारे साहित्य मिळावे. संशोधकांना संशोधनासाठी लागणारे संशोधन साहित्य हे ग्रंथालय उपलब्ध करुन देत असते. त्यामुळे महाविद्यालयीन शिक्षण आणि ज्ञान प्राप्तीमध्ये ग्रंथालय हा महत्वाचा घटक आहे.

उदिष्टे :

१ डिजीटल ग्रंथालयाची भूमिका समजून घेणे

२. डिजीटल ग्रंथालयातील ग्रंथपालाचे बदलते स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१. महाविद्यालयात ग्रंथालय हे डिजीटल होत आहेत.

२. डिजीटल ग्रंथालयातील ग्रंथपालाच्या कामाचे स्वरूप बदलत आहे.

माहिती स्त्रोत :

सदरील शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी व्दितीय माहिती स्त्रोताचा वापर करण्यात

वरील दोनही व्याख्यांचा एकत्रित विचार केला असता असे दिसून येते की, पहिल्या व्याख्येमध्ये पारंपरिक ग्रंथालयांनी ज्या सेवा, सुविधा पुरविल्या त्यांचाच विकास व विस्तार डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये करण्यात आलेला आहे.

अर्थात डिजिटल ग्रंथालयाच्या व्याख्यावरून आपल्या असे लक्षात येते की पारंपरिक ग्रंथालयांच्या काही सेवांचा विकास व विस्तार डिजिटल ग्रंथालयामध्ये केलेला आहे.

महाविद्यालयीन शिक्षणात डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टे :

१) महाविद्यालयातील विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांना जगाच्या पाठीवरील कोठेही उपलब्ध असलेली डिजिटल माहिती उपलब्ध करून देणे.

२) आपल्या विषयाशी संबधीत इतर डिजिटल वाचन साहित्याची ओळख करून देणे.

३) विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांना गरजेनुसार वाचन साहित्याची पूर्तता करूण देणे.

४) प्राध्यापक व संशोधकांना एकाच छताखाली जगभरातील अनेक क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, जर्नल्स, संशोधन प्रबंध, संशोधन लेख, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी जगभरातील प्रसिध्द होणारी आधुनिक वाचन साहित्य उपलब्ध करून देणे.

वरीलप्रमाणे नमुद करण्यात आलेल्या डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यामध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

डिजिटल ग्रंथालयातील सेवा सुविधा :

डिजिटल ग्रंथालयामध्ये पारंपरिक सेवा सुविधा बरोबर आधुनिक सेवा सुविधा ही पुरवल्या जातात. त्या खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. ईनबुक्स :

ईनबुक्स म्हणजे ईलेक्ट्रॉनिक्स पुस्तक. ईनबुक्स वाचण्यासाठी कॉम्प्युटर, लॅपटॉप व स्मार्ट फोन यांचा वापर करता येतो. ही पुस्तके ऑनलाईन विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांना केंव्हाही कोठेही वाचता येतात. ईनबुक्स ही वेगवेगळ्या ॲपवर उपलब्ध आहेत. अशा ॲपवर ऑनलाईन पध्दतीने किंवा डाऊनलोड करून वाचले जाऊ शकतात.

२. ओडिओ बुकस :

डिजिटल ग्रंथालयात छापील पुस्तकाबरोबरच आता ऑडिओ बुक्स ही उपलब्ध आहेत. ही पुस्तके ईनबुक्स प्रमाणेच विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांच्या पसंतीस अधिक

उतरत आहेत. कारण ही पुस्तके वाचण्यासाठी कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, मोबाईल समोर धरण्याची गरज नसते. तर ही पुस्तके आपण कोणतेही काम करताना कानामध्ये हेडफोन किंवा साऊंडच्या सहायाने सहजतेने ऐकू शकतो. तसेच ही पुस्तके मोबाईलवर वेगवेगळया ऑडिओ बुक्सव्दारे उपलब्ध झालेली
आहेत.

३. ईनजर्नल्स :

ईनजर्नल्स म्हणजे संगणकाच्या माध्यमातून लिहीलेले व प्रकाशित झालेले व जे संगणकाच्या मदतीतून वाचले जाते तसेच संगणकाव्दारे ज्याचे अंक प्रकाशित होतात असे जर्नल्स होय. आज जगभरात जर्नल्सचे प्रकाशन हे ग्रंथ निर्मितीच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात होत आहे. अशा ईनजर्नल्सच्या प्रकाशनाला कमी खर्च येतो तसेच कमी वेळेत मे वाचकापर्यंत पोहविणे सोयीचे होते. ईनप्रकाशनाने प्रकाशकांचा व वाचकांचा वेळ व पैसा बचत केला आहे. अशी जर्नल्स
ही काही विनाशुल्क वाचता येतात तर काही सदस्यत्व घेवून वाचता येतात.

४. ईननयुज पेपर :

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विद्यार्थी संख्या मोठ्या प्रमाणात असते. तसेच प्राध्यापक व संशोधकांना कमी वेळेत जास्तीत जास्त वर्तमानपत्राची मांगणी करतात. अशा वेळी छापील वर्तमानपत्रांची पुर्तता करणे ग्रंथपालाला शक्य होत नाही. याला पर्याय डिजिटल ग्रंथालयात ईननयुज पेपर हा आहे. आज सद्यस्थितीत मोठ्या प्रमाणात ईननयुज पेपर निघत आहेत. ही वर्तमानपत्र ऑनलाईन असल्यामुळे ग्रंथालयातील अनेक सदस्यांना एकाच वेळी अनेक वर्तमानपत्र वाचता येऊ शकतात. यासाठी शिक्षक, विद्यार्थी व संशोधकांना ग्रंथालयात जाण्याची आवश्यकता नाही. या ऑनलाईन वृत्तमानपत्रामुळे प्रस्थापित वर्तमानपत्रांना मुद्रण व कागदासाठी लागणारा खर्च देखील कमी झालेला आहे.

५. N-List :

N-List म्हणजे National Library & Information Service Information for Seholarly Content. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने N-List हा उपक्रम महाविद्यालयीन ग्रंथालयासाठी उपलब्ध करून दिला आहे.

विद्यार्थी, संशोधक व प्राध्यापक हे N-List च्या माध्यमातून Infonet व इंटरेस्ट या दोन कनसोटीएम याव्दारे उपलब्ध काही E-Resources full Text स्वरूपात प्राप्त केला जाऊ शकतो. यामध्ये दहा प्रकाशकाची २२०० पेक्षा जास्त E-journals आणि

पार पाडावी लागत आहे. कारण आज माहितीचा विस्फोट झालेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थी, प्राध्यापक संशोधकांना आपल्या विषयाशी संबधीत नवीन कोणती माहिती प्रसारीत झाली आहे. याची माहिती ग्रंथपाल यांनी ग्रंथालयात नोटीस बोर्डावर लावणे आवश्यक आहे.

तसेच मोबाईलवरील ट्विटर, ब्लॉग, व्हॉट्सॲप यांद्वारे प्रसारीत होणारी माहिती विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक यांच्यापर्यंत पोहचवणे आवश्यक आहे. उदा. व्हॉट्सॲपवर दैनिक वर्तमानपत्रे प्रसारीत करणे, वेगवेगळ्या ईजर्नल्सच्या पीडीएफ पाठवणे, प्रासंगीक महापुरूषाच्या, सन उत्सवाच्या लिंक पाठवणे इत्यादी.

सारांश :

विसाव्या शतकात ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलत गेले. ग्रंथालयाकडून विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांच्या अपेक्षा वाढत गेल्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयानेही त्यांची पुर्तता करण्याकडे लक्ष केंद्रीत केले. यातूनच डिजिटल ग्रंथालय अस्थित्वात येऊ लागले. डिजिटल ग्रंथालय असणे ही काळाची गरज देखील आहे. कारण आज माहितीचा स्फोट झालेला आहे. व वाचक हा छापील पुस्तकापेक्षा डेटाबेसची माहिती मोठ्या प्रमाणावर मागवत आहे. त्यामुळे ग्रंथालयाची संकल्पना
बदलली व माहितीची देवाण घेवान करण्याची पध्दत देखील बदलली आहे. यामुळे या डिजिटल ग्रंथालयामध्ये काम करणा-या ग्रंथपालाच्या कामाचे स्वरूप देखील बदललेले दिसून येत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. फडके द.ना., (२००७), 'ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण'. युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे

२. पवार एस.पी., 'ग्रंथालय माहितीशास्त्र', फडके प्रकाशन, पुणे

३. हितेश ब्रिजवाशी, डॉ.संतोष खिराडे, 'डिजिटल शिक्षण संसाधने आणि तंत्रे', प्रशांत पब्लिकेशनस, जळगाव

४. शशिकला गं.भागवत, 'ग्रंथालय व्यवस्थापन', युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे

५. https://mr.mwikipedia.org/wiki/

६. https//www.wikimedia. org.

⌘⌘⌘

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 Impact Factor :7.479

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-LXI, 21 June 2022

Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded
and
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

Dist. Latur - 431515
(NAAC Accredited 'B' Grade)

One day Interdisciplinary International Conference (Online)

"Human Life and Yoga"

Chief Editor
Principal Dr. Vasant Biradar

Editor
Prof.Dr. Abhijeet S. More

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete
Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar
House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

19.	STUDY OF PHYSICAL ACTIVITY LEVEL BETWEEN RURAL & URBAN SCHOOL CHILDREN FROM SHRIGONDA TALUKA	Dr. Bhaskar Reddy S. N. Dr. Sachin Subhashrao Chamle	66
20.	ROLE OF YOGA IN STRESS MANAGEMENT	Mr. Suntosh Jayendra Bhat	70
21.	SIGNIFICANCE OF YOGA AND MEDITATION IN HUMAN LIFE	Dr. Jaikumar G. Kshirsagar	74
22.	YOGA AND CHILD DEVELOPMENT	Dr. Ranmal P. S.	79
23.	YOGA AND CHILD DEVELOPMENT	Dr. N. B. Gajmal	82
24.	YOGA AND DIET	Dr. Pawan Prakashrao Patil	85
25.	YOGA FOR COLLEGE YOUTH	Dr Amey Vinayak Kale	88
26.	YOGA FOR STRESS MANAGEMENT	Dr. Nagesh Phulari	90
27.	IMPORTANCE OF YOGA IN OUR DAILY LIFE	Dr. More Babruwan Kerbaji	96
28.	ROLE OF YOGA IN THE SPORTS FIELD	Mr. Jondhale Suresh Mahajanrao	101

YOGA AND CHILD DEVELOPMENT

Dr. Ranmal P. S.
HOD Sports Department, Vasundhara College, Ghatnandur

ABSTRACT:

: Yoga is such a heritage of India, which has been helping people to have a healthy life since ancient times. The benefits of yoga, which has made its mark internationally, are not limited to adults only. Children can also reap the benefits of yoga by practicing yoga daily it may be good for their all-round development. In this research, I have brought information related to yoga for children. Along with the benefits of doing yoga for children and the initial tips related to it, here we are telling about the precautions to be taken before doing yoga. Doing yoga can also increase flexibility in children. For this reason, motivate the child to do yoga, so that he remains healthy and flexible. Yoga can also help in cardiopulmonary fitness that is, keeping the heart and lungs healthy. In addition, it can also be helpful in strengthening muscles. If we do it regular with proper instructions it will be helpful for our children and development in fitness.

KEYWORDS: Child fitness, Yoga, Yoga and Children, Fitness, Yoga Practice.

INTRODUCTION:

All parents want their child to be healthy and fit, but it is not easy in today's stress and competition life. In such a situation, they need a healthy start. So why not take a healthy step in this direction today and give a healthy gift to children along with a great lifestyle for their all-round development.The benefits of yoga for children are many. Before including yoga in your daily routine, it is important to pay attention to some things.One study found that students who practiced yoga had mild but significant improvements in their level of confidence, social confidence with teachers, confidence in communication with peers, and contribution to the classroom. In addition, it is also said that yoga can also help in increasing self-esteem.

Stress and Todays Children:

Yoga can reduce stress level of children. Many times children become a victim of stress due to school and home environment. It is said that by doing yoga, the stress in the child can be reduced. This can help eliminate stress. Also, the negative behavior of children can also be reduced.Research published in the journal Psychology Resource and Behavior Management has found that activities related to yoga and meditation in schools can help young children to relieve stress and anxiety and can improve their physical and mental health.Researchers from Toulen University in America carried out this research. In which third grade students who were found to have symptoms of anxiety in the first year of school were divided into two groups. Of these, a group of 32 students got better care. He was mentored and involved in other school activities.At the same time, a group of 20 students was involved in yoga/meditation activities for about eight weeks under the 'Yoga Aid' program.What experts say - AlessandreBajano, assistant professor at Toulen University, said that the psychological and emotional quality of the students who got special care was seen to improve. Reasons for concern- Researchers also found in research that children in third grade had more anxiety due to school work being more tiring and burdensome.

How should children do Yoga for development?

1) Before doing yoga, do a light warm-up and stretching.
2) Choose such yogasanas, which are easy to do.

3) No yogasana is necessary to be perfect. Do not put too much stress on the body in the pursuit of perfection.
4) In each pose, inhale, exhale or continue breathing at a normal pace as needed.
5) Make sure to sequence all the poses. Meaning, do any yogasana with both the parts of the body, only then the cycle of yogasana is completed.
6) Do yoga on an empty stomach only.
7) Wear loose and comfortable clothes while doing yoga.
8) Try to practice yoga in an open and quiet place.
9) Music can be used to make yoga asana fun for children.
10) The ideal time to practice yoga is in the morning, but it can be practiced in the evening as well.
11) Do not practice yoga in a hurry and avoid doing yoga even if you feel tired.
12) Never practice yoga on a hard surface. Always do it by laying a mat, blanket or yoga mat.
13) It is considered good to take a bath before doing yoga. You can take bath with cold and hot water according to the weather and your need.
14) Before starting yoga practice, tell your yoga teacher about your diseases. Yoga is forbidden in some chronic diseases and physical problems.
15) Do it at home only after you have learned yoga poses from a yoga guru in school or yoga class.
16) Parents should do yoga with children to help them even after the initial stage of testing.

Some Yogasana'sfor Children and their benefits:

1. Down Dog – AdhoMukhaSvanasana:

Lie straight on the floor on your stomach.Bring both the palms near the chest and rise upwards.Raise the hip from the ground, so that the shape of the body becomes like a V shape.Now look at both the feet.- Come back to normal.

Benefits: Develops the brain, improves the respiratory system, strengthens the upper body as well as removes fatigue.

2. Humming Bee- Brahmi

Sit in Sukhasan.Close your eyes and breathe out by putting a finger in your ears and exhale with the sound of anghammam.

Benefits: Reduces stress caused by anger and fatigue, strengthens vocal cords, relieves sleep deprivation and accelerates the healing process of body tissues.

3. ShitkariSheetali Pranayama

Sit in Sukhasana or Padmasana.Roll the tongue from both the sides and make it like a tube. If you are not able to roll the tongue, then make a small O with the mouth.Breathe in through the tongue and exhale through the nose.Repeat this action for 5-10 times as per your convenience.

Benefits: This asana purifies the blood and makes children mentally and physically calm.

4. Tree Pose – Ekapadasana

Stand up straight.Bend the right leg from the knee and place it above or below the knee of the left leg.If you wish, encourage two children to stand side by side and hold each other's hands to do this asana.

Benefits: It enhances concentration, confidence and balance in children. This asana strengthens the legs.

It Enhances Physical Flexibility:

Yoga promotes physical strength because kids learn to use all of their muscles in new ways. Whether a pose is done standing, sitting, or lying down, each one can challenge various muscle groups while helping a child become aware of his body and how it efficiently functions.

It Refines Balance and Coordination:

Balance is a key element of yoga. Balancing poses were created to promote mental and physical poise, as mental clarity and stability emerge from the effort of trying the poses. Even if a child has difficulty standing on one foot, she learns mental and physical balance if she can stay calm when she falls and when she gets up to try again. As children learn to improve their physical balance, they will be filled with a sense of accomplishment. Coordination is also closely tied to balance and promotes overall dexterity. Some yoga teachers and occupational therapists use finger yoga and other specialized techniques to help children with gross and fine motor coordination.

It Boosts Self-Esteem and Confidence

Yoga helps to instill confidence and to bring learning to children on an experiential level, Enneking says. "It helps to provide building blocks for the future. It is our responsibility to develop our children's sense of wonder and to give them a strong sense of self so they know where they belong in this world and can contribute to making their community a better place." Yoga teaches them to persevere, be patient, and work toward their goals. A yoga teacher can only offer guidance; it is the child who has to work to succeed. Therefore, when a child masters a pose, it gives him confidence and self-esteem. Enneking often describes kids' yoga as "prehabilitation," a proactive action to ward off instability or sickness; yoga also provides tools for practicing compassion, mindfulness, generosity, focus, strength, and flexibility.

CONCLUSION:

Due to the changing lifestyle of today, not only the elderly but also children are falling prey to many serious diseases. As you all know that yoga can keep the body and mind healthy. If you make yourself and your children a habit of doing yoga regularly, then they will stay away from many diseases and at the same time their physical and mental development will also be faster. Therefore, yoga should be done not only by adults and the elderly but also by children. With given instructions your children become more healthy and developed in future. We hope that above research will be beneficial for the development of children through Yoga.

REFERENCE:

1) Psychology Resource and Behavior Management– Journal – Dove Press
2) https://www.parents.com/fun/sports/exercise/the-benefits-of-yoga-for-kids/
3) https://www.jagruk.in/vidhyarthiyo-ke-liye-yog-siksha-ka-mahatv/
4) BacchoKeLiyeYogShiksha: Yoga Education for Children - Swami SatyanandaSaraswati (8-11)
5) https://www.livehindustan.com/hindustan-smart/my-health/story-yoga-is-also-important-for-children-2613385.html
6) Yoga for Children – by Swati Chanchani&Rajiv Chanchani (56-58)